

1. MYŠLENKY A TANKY

„Kdykoli jsme vítězili, dalo se to
pokaždé více převahou ducha
nežli mocí fyzickou“.
František Palacký

„Toto jaro právě skončilo a už se nevrátí.
V zimě se všechno dovíme“.
*Ludvík Vaculík v prohlášení „Dva tisíce slov“
z 27. června 1968.*

V naší zemi je málo památníků z vítězných bitev, žádné pak obelisky na počest velkých vojevůdců a ani jediný vítězný oblouk.

Zato máme v Praze dva živé obrazy: návštěvník stojí u zábradlí a hned u nohou mu leží proděravělá přilbice, kus dál odhozený samostříl a vedle prostřílený prapor. Barva na skutečném kameni má pak jistě znázorňovat krev. Z hlíny jakoby před chvílí udusané kopyty vyděšených koní se kdesi - návštěvník si nikdy není jist kde přesně - zdvihá plátno a na něm pak malíř vypodobnil vlastní bitevní vřavu s takovou sugestivností, že divák čeká, kdy se mu k nohám s řinčením skutálí ještě i meč vyražený z ruky bojovníka. Malíř rafinovaným napojením plátna (s imaginární bitvou) na udusanou zem (s reálnými rekvizitami, vypůjčenými z muzea) vtahuje diváka do dějů českých bitev, které však zdaleka nebyly bitvami vítěznými! Umíme procítit i své porážky...

První z živých obrazů - obrovské cirkoráma - zachycuje nešťastnou bitvu u Lipan roku 1434. Toho roku vlastně skončila nejproslulejší kapitola českých dějin - husitské války, kterými jsme poprvé a naposled vstoupili do středu evropských dějin jako zanícení zvěstovatelé reformace. Dvě vojska „božích bojovníků“ se u Lipan střetla v bratrovražedném boji. Živý obraz tak zachycuje ještě něco povážlivějšího než porážku radikálů: také vnitřní rozklad hnutí, neseného mesianistickou myšlenkou.

Na vrcholu Petřína je pak *druhý* obraz. Stejnou iluzivní technikou vykresluje boj Čechů se Švédy na Karlově mostě v roce 1648. Na samotném konci třicetileté války se tu patriotičtí Pražané brání Švédům, kteří sice myslí na lup, ženy a víno, ale objektivně vzato jdou na pomoc protestantským Čechům proti katolickým Habsburkům. Osmadvacet let po nešťastné bitvě na Bílé hoře je toto docela poslední šance: záhy pak přijde mír vestfálský; v proudu byla již násilná rekatolizace, exodus nekonformní české šlechty, germanizace a začínala dlouhá doba, která má v čítankách jméno „temno“. Pražané se Švédům na mostě ubránili, neboť z hlediska velkých dějin nevěděli zřejmě, co činí - vždyť pak už je čekalo „tři sta let poroby“. Živý obraz znázorňuje tedy něco horšího než jen vítězství nad spojenci, než porážku ve vlastní věci: spíše něco jako národní

sebevraždu! Umíme zřejmě procítit i sebevraždu...

K jiným upomínkám na české bitvy turistický průvodce Prahy návštěvníka nezavede. Bitev, v nichž zvítězila „česká věc“, je méně než málo. Musíme vzít zavděk alespoň takovými, kdy zvítězili Češi - v prvním případě jedni nad druhými, v druhém nad těmi, kteří jim mohli přinést náboženskou svobodu...

Nemáme příliš na vybranou a musíme zřejmě oslavovat i porážky. Kult mučednictví se sice protivil už Masarykovi, ale dosud stále ještě nejoblíbenější Čech moderních našich dějin byl a je spíše uctíván než studován, chápán a ve svých náročných maximech akceptován. Především však jsme se už naučili trpět a je nám to svým způsobem i příjemné. Čím svázanější ruce, tím volnější běh myšlenek...

„Živým obrazem“ je i vánoční číslo *Listů*, týdeníku Svazu československých spisovatelů z roku 1968.

Bylo čtyři měsíce po okupaci. První populární politikové „pražského jara“ byli už přinuceni k rezignaci, první cenzurní instrukce začaly oklešťovat svobodu slova, první tisíce legitimací KSČ těch, kteří nesouhlasili s tzv. normalizační politikou, začaly se hromadit na sekretariátech. Bylo právě po jedné krizi (studentská stávka) a další již stála za dveřmi (rezignace Smrkovského) - přechody byly vlastně zcela plynulé. Konec „pražského jara“ byl tenkrát v zimě už na obzoru...

Ale byl čas vánoční. Čas usebrání po hektickém roce, v němž se jedné noci naděje proměnily v pláč a kletby. Redakce *Listů* nechtěla zřejmě alespoň v tomto čísle jítřit dost již rozjitřené city svých čtenářů, kteří přece měli právo na malou iluzi pohody. Byla to doba, kdy se všem tolik chtělo rozpomínat se na solidní české jistoty, kterých nikdy není dost.

V čísle je úvaha Eduarda Goldstückerova „O síle slabých“, v níž autor sugestivně dokládá, že jemnější hodnoty kultury a vůbec civilizace přinášeli nikoli ti silní a mocní, ale slabí, nejslabší. A to jsme přece my, kteří jsme svou slabost před nedávnem opět osvědčili!

Chci se však zabývat článkem hlavním, který začíná na první stránce. Nazván je „Český úděl“ a jeho autorem je Milan Kundera. Tento jízlivý ironik a patentovaný skeptik napsal text, jemuž by snad všichni rádi uvěřili. Snad i ti, kteří s ním nesouhlasili a pustili se s ním do sporu na stránkách *Tváře* a *Hosta do domu*; byl to pak patrně jediný opravdu závažný spor o tom, co se stalo či nestalo v uplynulém roce.

„Živý obraz“ Kunderův začíná realistickým navozením atmosféry na způsob „skutečné přílbice“: vzpomínkou na zvuky vzdálené střelby 24. srpna 1968, kdy autor náhodou bere do ruky jímavou knihu evangelického emigranta Pavla Stránského „O státě českém“ z roku 1633. Stránského slova uvolňují v autorovi celý řetěz asociací a myšlenek... Pokládám je za mimořádně příznačné právě pro způsob, jakým se na širokém plátně uražených národních citů vyrovnaly s tím, že jsme opět - okupovanou zemí.

Kundera píše: „... doma i v cizině dospíval jsem znovu a znovu k tomu, že není hned na světě národ, který v podobné zkoušce obstál jako my a prokázal takovou pevnost, rozum a jednotu“. A jinde: „Pokus vytvořit konečně (a poprvé v jeho i světových dějinách) socialismus bez

všemoci tajné policie, se svobodou psaného i mluveného slova, s veřejným míněním, jež je slyšeno, a s politikou, jež se o ně opírá, s moderní kulturou svobodně se rozvíjející a s lidmi, kteří ztratili strach, to byl pokus, jímž Češi a Slováci poprvé od konce středověku stanuli opět ve středu světových dějin a adresovali světu svou výzvu“. A ještě jinde: „význam nové československé politiky byl příliš dalekosáhlý, než aby mohla nenarazit na odpor. Konflikt byl ovšem drastičtější, než jsme tušili, a zkouška, kterou nová politika prošla, byla krutá. Ale já ji odmítám nazvat národní katastrofou, jak to dnes obecně činí naše poněkud slzavá veřejnost. Troufnu si dokonce veřejnému mínění navzdory říci, že význam československého podzimu snad ještě převyšuje význam československého jara“.

Vím dnes, co Kundera tenkrát s jistotou nevěděl, co nechtěl vědět, co jen málokdo chtěl vědět. Vím, že všechno dopadlo špatně. Nejspíše právě tomu chtěl Kundera zabránit, chtěl docela jistě zastavit proces proměny nadějí a víry v malomyslnost. Nebylo by tedy slušné podrobit jeho vánoční poselství nemilosrdné kritice. Ale zdá se, že Kundera všemi svými silami zastavoval i proces přeměny zklamání ve vystřízlivění, iluzi v hořkou pravdu. Takové proměny jsou však v čase porážek jedinými nadějemi do budoucnosti. Způsob, jakým se bránil proti malomyslnosti, byl natolik tradiční a natolik v Čechách již osvědčený, že „živý obraz“ Milana Kundery nemůže být ušetřen. Autor je tu brán za slovo - za nás všechny, kteří se umíme vyrovnat s porážkou jen na způsob jeho „Českého údělu“.

A také proto, že tu bezděčně otvírá náš problém v téměř čisté podobě. Je to problém kulturního národa bez politiků a vlastně bez plnokrevné politiky (neboť tou není pouhý výkon moci), a tudíž problém *politické odpovědnosti vzdělanců*. Problém porážky, se kterou se smiřujeme i proto, že nám ji naši vzdělanci vysvětlí jako „vítězství ducha“. Ale také specifitější problém „profesionální avantgardy“ naší poválečné společnosti a údajné světovosti jejich „šturmování nebe“. Úhrnem řečeno: problém malého národa tváří v tvář přesile, problém konfrontace síly myšlenek a síly tanků.

Na počátku kapitoly citované rezumé Palackého pojetí českých dějin, které je však především *náročnou výzvou* a nikoli namyšleným konstatováním, vzal zřejmě Kundera neproblematicky doslova: převahu ducha jsme osvědčili, neboť jsme rezignovali na „moc fyzickou“ - a tedy jsme opět zvítězili... Ale co jsme to vlastně osvědčili?

Podzim 1968 se Kunderovi zdá ještě významnější než jaro 1968, ačkoli na podzim šlo v zemi, obsazené více než půlmilionovou armádou už jen o to, jakou podobu dokážeme vtisknout vlastní porážce. S jakým alespoň posledním gestem odejdeme ze scény konečně zase vlastních dějin, jaké poslední myšlenky nahlas ještě vyřkeme.

Důvodů k optimismu ani v tomto minimalistickém smyslu tedy nebylo. „Realistický skluz“, jak období od 21. srpna 1968 do nástupu Husáka v dubnu 1969 označil český publicista, patří k těm obdobím našich moderních dějin, na které bychom dnes nejraději zapomněli. Že se řeklo ještě leccos moudrého, že jsme nezpanikařili úplně - to nebyla ani tak naše zásluha. Za to spíš vděčíme větší rozvaze okupanta, který tentokrát chytře nespěchal a nechal tu nejspínavější práci udělat těm,

kteří měli do poslední chvíle alespoň jakousi důvěru. Aby právě tohle mohli dokázat, nějakou dobu se ještě trpělo, aby vycházely noviny a časopisy, aby oblíbení novináři a publicisté mohli ještě do nich psát.

Mohli jsme tehdy naší porážce dát podobu, která by nám dnes a kdykoli zítra dovolila říci s hořkou úlevou: jsme však vyléčeni z iluzí; alespoň v poslední chvíli jsme dokázali, že jsme pochopili, co se to všechno stalo. Namísto toho jsme se utěšovali, že zachraňujeme zbytky „polednové politiky“ tím, že znovu a znovu bez rozhodnějšího protestu svolujeme, aby byla kus po kuse demontována! A docela nakonec jsme třeštili v ulicích po vítězství našich hokejistů nad hokejisty okupační velmoci...

Jak je to pochopitelné, jak je to lidské - a jak je to málo! Jak je to počínání v Čechách povědomé!

Jak je to málo a jak je to blízké našim tradicím, když i Kundera, světově proslulý autor, brilantní deziluzionista, nesentimentální, programově skeptický typ - do tklivých melodií vánočních koled promlouvá s patosem nekritického vlastence! Je to k nevíře, ale právě v citovaném článku přesně charakterizoval mělkost vlastenectví obrozenců minulého století - aby sám dokázal z čerstvé porážky vyčarovat ještě další mělké iluze.

Pokušení učinit z *nouze ctnost* nešťastně vymezilo roli mnoha vzdělanců v našem veřejném, především politickém životě vůbec a v letech 1968-69 zejména. Nebo snad dostáli vzdělanci svým úkolem? Viděli přesně? Odolali pokušení odůvodnit, ospravedlnit, ba oslavit, co mělo spíše vyvolávat otázky?

Nenechme se mýlit jejich často okázalou intelektuálskou kritičností, na odiv vystavovanou skepsí. Kundera patřil mezi těch několik spisovatelů, kteří v červnu 1967 na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů dokázali nahlas říci dotud neslýchané a svým způsobem. se přičinili o to, aby se události rozběhly rychlejším tempem a vyvrcholily pak v příštím roce. Kundera se tenkrát v úvaze o „nesamozřejmosti národa“ odvolal k vůbec snad nejskeptičtějšímu Čechovi - k pomalu téměř zapomenutému publicistovi Hubertu G. Schauerovi, který měl odvahu zeptat se v roce 1886 nahlas, zda vůbec stojí za to všechna ta námaha, vynaložená na znovuvzkříšení národa... Zda bychom nepřinesli lidstvu víc, kdybychom svou duchovní energii byli spojili s kulturou velkého národa (myslel s kulturou německou), která je na mnohem vyšší úrovni než klíčící kultura česká? Byly to otázky, které sebeuspokojenou mysl českých vlastenců tehdy rozběsnily ke štvanicím na jejich autora - „zrádce české věci“, „zaproductance ve službách nepřátelské ciziny“... Kundera se po osmdesáti letech vyzývavě zeptal znovu - tváří v tvář oficiální tehdy kulturní politice, kterou označil za vandalství - zda je vskutku již „schauerovská otázka“ definitivně zodpovězena, zda evropská příslušnost českého národa je již konečně samozřejmostí... Kundera tehdy problém odvážně otevřel a osvědčil tak troufalou skepsi - a už o vánocích 1968 jej uzavírá plytkou optimistickým soudem, že ano, že jsme obstáli, konflikt vydrželi, že poprvé ve světových dějinách socialismu... Z nouze té těžké doby učinil u něj s nečekaným patosem - ctnost.

Nezabýval bych se jedním či dvěma články jednoho autora do takové šíře, kdybych nebyl přesvědčen, že mezi několika možnými případnými charakteristikami „pražského jara“ nemůže

chybět tato: šlo tehdy o poslední, dramatické dějství dlouhá léta trvajících konfliktu mezi intelektuály - reformními komunisty a mocí v systému „socialismu sovětského typu“. Průběh tohoto dějství byl urychlen jednak tím, že krizové jevy se právě v té době navrstvily na sebe a nebylo možné nereagovat na ně, ale především tím, že tito intelektuálové nenalezli tenkrát částečnou oporu u některých představitelů moci. Tlak zvenčí dodal pak konfliktu nacionální zabarvení, což přispělo k tomu, že jej za svůj pokládaly stále širší vrstvy veřejnosti. Nebyla to tedy politická moc sama, která konflikt rozpoznala a obnažila - svou roli sehrála tím, že neměla již dosti sil, aby jej účinnými prostředky zregulovala nebo docela potlačila. Odpovědnost komunistických intelektuálů za „pražské jaro“ proto byla a dosud je značná. Nelze ji nikterak oslabit konstatováním, že moc více méně jen reagovala, navíc se zpožděním, že nebyla nikterak na novou situaci připravena. Toto konstatování nemůže být vydáváno za dodatečné zjištění: mělo být přece předem jasné, že na víc než jen na rozpačité improvizace nebude politická moc stačit.

Musím se proto ptát, jak správně či nesprávně tito intelektuálové situaci před konfliktem zhodnotili, s jakými představami o povaze moci v Praze a v Moskvě do něj pak vstupovali, v jak vhodný či nevhodný čas a také jakým způsobem před politickou moc stavěli nakupené problémy, jak reagovali na její nedostatečnost a jak na to, že sami - chtě nechtě - začali najednou politické role hrát. Jakkoli mají intelektuálové zpravidla ambivalentní vztah k praktické politice, tehdy se od ní většinou výslovně distancovali. Cítili tu ohrožení své schopnosti a možnosti kriticky myslet. To však neznamená, že mohou být po porážce praktické politiky z politické odpovědnosti vyvázáni: alespoň z odpovědnosti za přesné vidění souvislostí, za přesné, přiměřené a včasné jejich pojmenování.

Neúspěch či dokonce debakl praktické politiky vždy skýtal a skýtá intelektuálům lacinou možnost zbavit se i té odpovědnosti, která přísluší jen jim. Je oním „deus ex machina“, který je ponechává na scéně dějin jako ty, kteří *chtěli a nemohli* a proto si teď umývají ruce. Debakl politiky v roce 1968 nebyl však zdaleka prvním toho druhu v českých dějinách a intelektuálové museli mít přece o tom jakési povědomí. Museli s ním počítat alespoň jako s možností; měli být proto na něj více připraveni, ale byli připraveni méně, než odpovídalo jejich netrpělivosti a odvaze k pravdě.

Ostatně nebyla to právě vždycky jen odvaha k pravdě - někdy, zdálo se, šlo spíše o „odvahu“ k jakési *sebeočistné provokaci*: oni sami pocítovali tlak poměrů do ledna 1968 tíživě, ale zdaleka nešlo jen o obtížnost třeba cenzury; šlo přece také o obtěžkané svědomí... Ony tíživé poměry byly přece tím, čemu oni sami kdysi pomáhali na svět, co obhajovali a ospravedlňovali a čeho se pak, dorostlého, více či méně zděsili.

Jak dokázali vidět takové poměry? Jak dokázali reflektovat svou roli při jejich utváření? Jak brali pak sami za takové poměry konkrétní odpovědnost? Neobyčejně závažnou otázkou je, zda dokázali chápat ty, kteří se na poměry dívali jako na cosi docela cizího, jim jen vnuceného, zda především s nimi dokázali vést dialog, spolupracovat s nimi. A jakou míru sebekritičnosti osvědčili, když šlo o nejdůležitější: o to, dát i jim skutečnou možnost hledat vlastní řešení. Kundera ve zmíněné polemice na začátku roku 1969 snadno vysvětlil, že není náhoda, že Václav

Havel nechápe „světovost pražského jara“: vždyť on prý pozoruje socialismus – „zvnějšku“... Cítili tedy intelektuálové-reformní komunisté odpovědnost i vůči většině národa, která pozorovala jejich reformní úsilí „zvnějšku“? Bylo snad „pražské jaro“ jen věcí těch, kteří měli napravovat vlastní omyly a selhání? Nebo i těch, kteří mnohé viděli a pochopili o poznání dříve, a proto jim nezbyvalo než po dlouhá léta stát mimo a hledět na všechno „zvnějšku“? Měl nakonec patřit vylepšený socialismus opravdu všem nebo zase všichni - vylepšenému socialismu? Šlo především o demokratický socialismus nebo o politické sebeurčení Československa? Nebo jen o generační záležitost odčiňování špatného svědomí - za každou cenu? Třeba i za cenu politického debaklu, po němž si komunistický intelektuál, dramaticky jakoby očištěný - umývá ruce?

„Byl to nejkrásnější týden, jaký jsme kdy prožili“, napsal Kundera o vánocích. Dovedl bych pochopit, kdyby takhle kdokoli promluvil koncem srpna. Bylo na co vzpomínat s dobrými pocity, že tehdy jsme v lecčem vskutku obstáli: nikým nevedeni, neorganizovaní a spontánně jednající lidé napsali novou kapitolu do světových dějin nenásilné rezistence, občanského protestu. Jedině oni zasluhují plné absolutorium. Ale o vánocích byla přece perspektiva jiná a vzrušené city musely jít stranou. Bylo již mnohem jasnější, co ten „nejkrásnější týden“ bude znamenat pro budoucnost země. Jak to tedy mohl Kundera napsat? Jak to mohl myslet?

Neplašme myšlenky jen proto, že jsou nepřijemné, proto, že je nemůžeme potvrdit ani vyvrátit přesvědčivým způsobem. Musíme si dovolit všechno, každou hypotézu - co jiného nám ostatně zbývá? Co když to tehdy bylo takhle: 21. srpen 1968 zbavil reformní komunisty odpovědnosti. Přesněji řečeno: mohlo se jim zdát, že zbavil. Mohli si totiž myslet: teprve nyní, po Srpnu, se zřetelně prokázalo, že co jsme chtěli, bylo dobré. Že to bylo něco docela jiného než sovětský socialismus. Tento důkaz však relativizuje naši dogmatickou minulost, kterou nám pořád někdo předhazuje: vždyť my jsme přece vždycky chtěli něco jiného, než co se realizovalo! Jako nyní tak i tenkrát jsme ovšem neměli dost prostoru, dost možností, měli jsme svázané ruce... Sami jsme teď nejvíce ztrestáni za čistotu svých úmyslů... A nyní? S tímhle my už přece nemáme nic společného. Vidíte - tanky... Co jsme chtěli, prostě nejde. Odcházíme stranou... Mohl být i takto 21. srpen 1968 vnímán?

Ten den skutečně mohl být základním mezníkem v sociální psychografii generace čtyřicátníků - padesátníků, reformních komunistů. Tento den mohli prožívat jako den spásy. Vrhli jakoby *osvobodivé světlo* zpět na jejich minulé hříchy: mohlo se jim od té doby zdát, že vede souvislá linie od jejich původních představ až po obrodný proces. A ještě osvobodivější světlo zdá se vrhat srpnová tragédie do budoucnosti: co bude, je už odpovědnost někoho jiného. Oni, generace reformistů, vyrostlých ze svazáckých košilí, *jsou od minulosti i budoucnosti jednou provždy jakoby odříznuti nočním vpádem...*

To všechno jsou otázky, které Kunderovo vánoční vystoupení jen vyhroceně obnažuje. Některé z nich nejsou tak docela nové, ba jsou to naše, staré problémy.

Jejich úběžníkem je otázka: Jaká je vlastně role vzdělavců v Čechách? Jaké jsou tradice

jejich politického působení?

Skutečně živé české tradice nesahají daleko do minulosti: otázky střízlivě položené českým tradicím nemíří dál než do doby, kdy se český národ probouzí ke svému druhému životu.

Rodokmen novodobého českého národa vykazuje nápadně velká prázdná místa. Český národ byl po Bílé hoře *dekapitován*, to jest zbaven vůdců z vyšších privilegovaných vrstev společnosti. Nebylo napříště českého monarchismu a feudalismu, národní dynastie a české aristokracie. Tato skutečnost bude ještě v těchto úvahách připomenuta a nebude to nadbytečné: v dějinách posledních staletí chybí česká šlechta, jako *nositelka státnosti*, ztělesnění jistých neopominutelných hodnot a ideálů, jako organizátorka kulturního života.

Naše „české ustrojení“ postrádá proto dědičné vybavení prvky šlechtického *sebevědomí*: právě šlechta bývá tou společenskou vrstvou, která necítí potřebu neustále se stvrzovat ve svém statutu, neboť ten je - dán. To má i své nevýhody, ale mluvíme tu o přednostech: šlechta bývá vzorem „*neužitečných*“ *ctností* – nemusí myslet na zadní kolečka v jakémkoli smyslu. Šlechta ve svých nejlepších představitelích udržuje smysl pro čest a pravdomluvnost *bez ohledu na výhody či nevýhody*, které kdokoli jiný s daleko větší pravděpodobností v úvahu bere.

Náš *plebejský demokratismus* si dokonce vysoce cení tradiční české nechuti k aristokratismu. Pozor však: šlechta, která působila v českých zemích, aniž si osvojila české národní cítění v novočeském smyslu, byla pro národ především „nečeská“. To bylo důvodem propasti mezi ní a národem. Nacionální, vesměs protiněmecké city to byly, které nás, byť bezděčně, vedly k opovrhování hodnotami, jež jsme měli pak mnohokrát postrádat. Náš častý sklon ke kondelíkovskému jednání, k rezignaci na vlastní suverenitu a vůbec na hodnoty vyšší, „nepraktické“, jsou zprostředkovaným *důsledkem* také *našeho vlastenectví*, které se bohužel po dlouhou dobu živilo nechutí k silnějšímu živlu německému, hrozcímu nás pohltit.

Do značné míry museli poslání a úkoly šlechty v českém národním životě plnit lidé vzdělaní. Naši vzdělanci byli nejúžeji spjati s tou nejširší základnou pyramidální skladby národa. Jak velký je tu rozdíl mezi situací vzdělců našich a maďarských či polských! Tam se rekrutují převážně z drobné šlechty a přinášejí s sebou mimo jiné její despekt, ba nenávisť vůči podnikatelskému světu buržoasie. Jsou nacionalisticky, nejednou však přímo šovinisticky naladěni vůči okolnímu světu a jejich city bývají v tomto ohledu pateticky vášnivé; odtud onen okázale vzbouřenecký charakter jejich politických vystoupení. Odtud však i jejich izolace od obecného lidu, který v nich cítí především pány a pak teprve lidi vzdělané.

Vzdělanci v Čechách se vždycky těšili všeobecné úctě. Jejich sociální prestiž byla vysoká; dokonce ještě i v šedesátých letech tohoto století prokázaly průzkumy veřejného mínění, že nejvyšší respekt vůbec projevují lidé vůči povolání vysokoškolského učitele, i když bylo tehdy již do značné míry zbaveno svého původního étosu. Ano, jako povinnost, jako dluh vůči národu, jako poslání cítili čeští vzdělanci svou práci, ať již to byla práce vesnických učitelů, duchovních, spisovatelů, historiků a kdysi i novinářů.

V mimořádné úctě chovali naši předkové psané slovo, knihu. Negramotnost byla vymýcena relativně záhy a češi se stali národem čtenářů. Neměli jsme snad velkých génů literatury, ale

vždycky jsme měli několik drobných autorů, kteří uměli v pravý čas říci to, co jsme potřebovali slyšet, kteří dokázali odpovídat na problémy specificky naše. Snad se někdy dobové sociální objednavce přizpůsobovali až příliš. Čtení pro rozptýlení je fenomén teprve nedávný: dlouho (především v minulém století) se četlo spíše pro povznesení mysli či pro poučení. Také věda osvědčovala hlubší zájem o lidské problémy a neuzavírala se do povznesené izolace, jako tomu bylo nejméně třeba v Německu.

V nejednom ohledu tedy vzdělanci přejali úkoly šlechty: cítili se povinováni službou svému národu. Svou práci brali zpravidla velmi vážně a odpovědně. (Zase: někdy až příliš odpovědně. Nezůstali dlužni národu, spíše kultuře, umění...) Přebývala a překážela jim však zejména ona potřeba sebestvrzení, potřeba zaplašit nejistotu o smyslu jejich počínání... V *České otázce* napsal T. G. Masaryk: „Vstáváme z mrtvých a svět od nás očekává slovo spasitelné. Neřekneme-li mu toto spasitelné slovo, odvrátí se od nás a my se staneme podloží národů jiných“. Toto memento - výzva, nikdy nepřestalo znepokojovat mysli vzdělců. Střídavě a někdy i zároveň se proto u nás otevírala i zavírala okna do Evropy: chtěli jsme Evropu dohonit a zároveň jsme se chtěli chránit před jejím silným vlivem, abychom uchovali svou svébytnost. Cizí myšlenky a formy nejméně neměly proto u nás dost času k tomu, aby uzrály: naše kultura je přeplněna cizími vzory, nemá zcela souvislou linii vývojovou, nicméně přesto je kulturou českou. Se všemi přednostmi i slabostmi: je *lidová*, stojí vesměs na pevné půdě zdravého rozumu, postoj šovinismu a despektu k druhým přijímá spíše výjimečně a v zásadě je otevřená univerzální humanitě. Zároveň je však úzkostlivá, nemá dost sebedůvěry, je napodobivá a eklektická a zase staromilsky zahleděná do sebe, volí jistoty středních cest, v dobách dramatických zkoušek má sklon k abstraktnímu promýšlení problémů, neboť praxe, zejména právě politická, pokulhávala tak často za myšlenkou...

Naše kultura je silná v poloze citu, v ženském žvilvu lyriky. Román či velkorysý rozvrh filosofického obrazu světa, živel mužský, je v ní zastoupen výkony slabšími.

Je třeba tohle všechno připomenout i se všemi riziky zjednodušující zkratky, neboť kultura vůbec a vzdělanci, později řečení intelektuálové (rozuměj: tvůrčí inteligence) sehrají i v politickém životě země klíčovou roli. A vtisknou jí pečeť své síly i malátnosti.

Snad je možné zobecnit a říci, že naše kultura je prodchnuta starostmi *o národ*, že je *plebejsky demokratická* a že má sklon ke *kacířství*. V době obrozené projevil se především její nacionalismus. Mezi dvěma světovými válkami, kdy došlo k zatím největšímu rozvoji, kultury, osvědčila svou demokratičnost a opět starost o národ a naposledy, kdy se vypjala k pozoruhodným výkonům, to jest v roce 1968 (a do značné míry i v letech předcházejících), v nestejně míře a s nestejnou důsledností osvědčila všechny tři své bytostné sklony: nacionalismus, demokratičnost a kacířsko-kritický osten. To všechno při pokusu o nové osvojení socialistické myšlenky. Je to jen hrubé schéma, do něhož se tu mnohé už nevešlo; sleduji však nit jen jednoho problému, a tím je tu role kultury, tedy vzdělců v politickém životě země.

Jinde bude třeba zevrubněji se zabývat otázkou, proč politické myšlení a politické jednání nikdy nebylo a dosud není silnou stránkou veřejného života v Čechách. Je možné říci však už nyní, že kultura „zaskakovala“ nejméně za slabou a nevýraznou politiku a že sami intelektuálové

přejímali úlohy politiků. To sebou neslo některá obecná a některá specificky česká rizika a někdy přímo defekty.

Spolu s Kusákem si myslím, že mezi ty obecné patří *podcenění „volních“ a tedy mocenských faktorů politiky*, přepjatá víra v *moc slova*, iluze, zaměňující *poznání s politickou akcí*, sklon *ideologizovat* i praktické politické problémy, *abstraktně* promýšlet otázky, jejichž řešení by vyžadovalo spíše věcnou analýzu, dlouhodobý koncept a přiměřený výběr taktických prostředků. Kulturní „znečištění“ politiky znamená vždy také její *etizaci*: nikoli však především ve smyslu imperativu etizace politického jednání („politických mravů“), ale spíše ve smyslu *mravního rozhořčení* jako *motivů* takového jednání: silně pociťované potřeby „napravit“ chyby minulosti, „odčinit“ *minulé bezprávní a křivdy*; proto je taková kulturně stigmatizovaná politika *zahleděna do minulosti* nejméně na úkor aktuálních a snadněji řešitelných problémů dne. (V *České otázce* Masaryk několikrát zdůraznil, že nebude skutečně praktické obrody, nedokážeme-li odčinit příčiny našeho úpadku - a to prý jest rok 1487... I tak praktický myslitel a politik trval na tom, že musíme odčinit cosi, co se událo téměř před půl tisíciletím! Co že se to událo? O tom v textu vlastně nic není: Masarykovi to bylo zřejmě zcela jasné, a protože pociťoval především silnou potřebu „odčiňovat“, nezdržoval se vysvětlováním, které by rozhořčení nad minulostí nejspíše muselo zproblematizovat. Čtenář nechť si letopočet vyhledá v hodně podrobných historických studiích.) Také mnozí současní kritikové našich moderních dějin jsou více či méně posedlí „odčiňováním“: za všechny jmenuji jinak střízlivého Tigrida, který je zcela ovládnut představou nutnosti „odčinit“ únor 1948...

Tvůrčí intelektuál touží po *sebestvrzení* a proto i po tom, aby svět odpovídal jeho myšlence, aby byl logický a aby respektoval mravní normu. Situace se však velmi komplikuje, když takový intelektuál začíná jednat ve sféře politiky a neodolá nutkání zacházet s mocenskými prostředky. Problémy se pak často stávají prakticky *neřešitelnými* a pokusy nicméně je rozřešit vedou k *radikalismu* a přepjatostem.

Specificky česká rizika - defekty politiky „znečištěné“ kulturou jsou pak dána především tradicemi *naivní víry v pochopení a obdiv světa* a naopak *nevíry ve vlastní síly* (nikoli v originalitu!), tradicemi živého smyslu pro sociální otázky politiky, nedostatečně však vyvinutým smyslem pro její mocenské založení. Osobitým problémem je pak český radikalismus.

Politicky se angažující intelektuál bývá totiž zpravidla rovnou radikálem. Zhusta člověkem levice. Poklidný vývoj zdá se mu být nesmyslně pomalým, neboť on má v hlavě hotový recept jak změnit všechno tak, aby logice jeho myšlení bylo učiněno zadost. Český radikalismus, jak přesně vidí Ostrý, však *není nikdy původní*, nepřichází s vlastní iniciativou. Nechává se mocně inspirovat a rozplameňovat radikalismem jiných (Francouzů, Němců, Rusů...). Navíc je vnitřně jaksí rozštěpený: ve světě čistého myšlení sám sebe pohání k řešením zcela důsledným a teoreticky přímočarým - v praxi je rozpačitý, krotký, vlastně tu žádným radikalismem není. Je tedy nedůsledný, protože je skeptický k *radikalismu praktickému*: zejména ve chvílích krizí odmítá to, co v klidných a sebevědomých dobách hájil. Tato rozpačitost není však onou opatrností, která je v politice vždycky na místě. Přichází zpravidla pozdě: vzrušující abstraktní koncepty už v hlavách

lidí vykonaly své, síly jsou rozpoutány a začít s rozšafnou opatrností až nyní je vesměs zhoubnější taktikou než důslednost a neústupnost. Po srpnu 1968 se původní radikalismus reformních komunistů transformoval v nacionální sentiment a v heroizované kapitulantství...

Sepsání manifestu, programu, protestu nebo čehokoli podobného není totiž žádné východisko. Je to čin, někdy jen gesto, které může na krátko přinést úlevu, vyčistit vzduch a změnit na čas subjektivní prožitek situace. Nemění však ani v nejmenším mocenské poměry, pouze je může obnažit. Nejednou vytváří iluze, že změna těchto poměrů vše vyřeší, což je nesmysl. Klame potud, že slibuje nemožné. Neboť budoucnost záleží vždycky spíše na nás než na těch u moci, ať jde o kohokoliv. Záleží na tom, nebudeme-li odkládat, co se dá promyslet a udělat - i tou „drobnou prací“ - už dnes... Intelektuálové však nejspíše nebudou chtít jít dál, do praktických pozitivních důsledků svých myšlenek, nebudou chtít vzít na sebe ten příslušný díl politické odpovědnosti a tak si „svázat ruce“. A budou mít pravdu, když budou trvat na tom, že chtějí zůstat především kritickými mysliteli - jsou-li jimi ovšem skutečně. Proto od nich nejspíše nelze čekat žádné velké, skutečně politické činy. Jejich úkolem *je přesně myslet a v pravý čas, na pravém místě promluvit*. A nevnášet do politiky svá osobní traumata. *Bez iluzí vidět své možnosti i meze*. S případnými politickými ambicemi (když už intelektuál neodolá) uložit si i řeholi politických praktiků.

Dostáli těmto imperativům čeští vzdělanci-intelektuálové, kterým nebyla politika lhostejná? V druhé polovině minulého století spíše jen pokorně sloužili národní věci, s dobrovolně podvázanou kritičností podřizovali se sebeklamným mýtům; výraznější ambice politické neprojevovali. Pěstovali a šlechtili český jazyk, českou literaturu, české divadlo, českou vědu... Také obraz našich dávných a nejdávnějších dějin, tato naše „legitimace pro vstup do rodiny skutečných národů“ byl tehdy zhruba dohotoven. To bylo ostatně základní politikum doby: vyrovnat se s minulostí.

Karel Havlíček a Tomáš G. Masaryk jsou proto *výjimkami* mezi dobovými vzdělanci. Oba ostře kriticky myslící lidé, střízliví analytici poměrů nejen domácích, vstoupili do politiky vlastně v opozici vůči tehdejšímu politickým praktikům a oba je vysoko převyšovali. Masaryk byl nicméně až do konce první světové války spíše podezíraným cizím elementem na dětském hřišti české vědy, politiky a veřejného života vůbec. Když se pak stal „presidentem osvoboditelem“, byl ovšem rázem a všemi uctíván jako nejvyšší autorita mravní a politická... Masaryk ovšem tehdy svou intelektuálsky kritickou orientaci opustil - vzdal se jí, protože vzal na sebe odpovědnost politika a státníka. To je čin zcela ojedinělý nikoli jen v našich dějinách a slouží mu nepochybně ke cti. Byl tedy Masaryk kritický intelektuál s vyvinutým politickým smyslem a byl pak Masaryk politik-státník, který si uložil mnohé rezervy.

Největší hrozbu úspěchu Masarykovy zahraniční akce v době první světové války neznamenal nepochopení a nezáměr některých západních diplomatů a státníků, na něž zejména zprvu narážel, ale neustále horlivě osvědčovaná přichylnost domácí politické reprezentace k bortícímu se domu Habsburskému. Za koho to ten profesor vlastně mluví? - ptali se mnozí lidé

západního světa. Manifest 222 českých spisovatelů z května 1917 byl činem v hodině dvanácté a pozvedl hlavu malátnému národu. Politickou reprezentaci pak nemilosrdně konfrontoval s truchlivými výsledky jejich předstírané loajality: doma působící představitelé české oficiální politiky se do taktických ohledů nakonec tak zamotali, že snad ani sami nevěděli, co si skutečně přejí.

Úcta národa ke spisovatelstvu od té doby pokud možno ještě více stoupla. A také spisovatelé pocítili větší závažnost svého morálního a konec konců i politického úvazku. Občas se pak zdálo, že češi očekávají od svých spisovatelů, co se dosud neodhodlali splnit legendární blaničtí rytíři.

Necelých dvacet let první československé republiky je dobou zatím největšího rozkvětu české kultury a vzdělanosti. Všechny myšlenkové i formální proudy vešly se do tolerantní atmosféry mladého demokratického státu. Vešly se tam přitom jako proudy svářící se, soupeřící. Československo přestávalo být kulturní periferií Evropy, ztráceli jsme postupně své komplexy, i když pořád ještě Paříž byla především arbitrem našeho vkusu, zvěstovatelkou nových literárních a výtvarných mód. Méně svět anglosaský - k naší škodě. (Levicová kultura se především ve dvacátých letech shlížela v Moskvě.) Intelektuálové a umělci se rozhodně nemuseli cítit frustrováni, pokud je netrápil nedostatek talentu. Výletů do politiky z jejich strany nebylo proto mnoho: hned po válce tragikomické angažmá básníka Svatopluka Machara coby vrchního inspektora čs. armády a nešťastné nacionální poblouznění básníka Viktora Dyka... To byla spíše ještě rezidua války a komplexu z Habsburků.

Je právě tak samolibou nadsázkou tvrzení komunistů, že za první republiky „všechno, co v kultuře něco znamenalo, šlo s námi“, jako je předsudečnou slepotou popírání skutečnosti, že mezi umělci (především spisovateli a mezi nimi především zase mezi básníky) bylo opravdu mnoho těch, kteří s komunisty sympatizovali, nebo přímo v jejich řadách stáli. Determinace *sociálním* původem českých vzdělanců (jako celé vrstvy, nikoli vždy jednotlivců) tu nepochybně hrála svou roli. Vypjatý smysl české kultury (ale i politiky) pro *otázkou sociální* jistě také. Politika KSČ vůči vlastním či jen sympatizujícím intelektuálům byla relativně (relativně!) tolerantní; byl to důsledek toho, že tato strana sama fungovala jako strana legální, ucházející se - alespoň občas, když nepreferovala negativistická gesta - o podporu voličů a nemohla si tedy vždycky dovolit takovou míru sektářství, na jakou by eventuelně měla chuť. Především však tehdy působila obecná a přitom velmi nakažlivá nálada mezi evropskými intelektuály, z nichž tak mnozí s komunistickou myšlenkou koketovali nebo dokonce - spíše však výjimečně - s moskevským komunismem vstoupili ve svazek manželský. Výčet renomovaných intelektuálů, kteří měli alespoň někdy nějakou milostnou pletku s tímto komunismem (tedy stalinismem) je vždy znovu překvapující. Pro české intelektuály bylo pak levičáctví nejednou i pařížskou módou.

Tzv. „bolševizace strany“, k níž došlo na jejím 5. sjezdu v roce 1929, byla však pro řadu předních spisovatelů-komunistů příliš silným soustem: nová linie byla nepokrytě sektářská a Československá komunistická strana se navíc dostala přímo pod moskevskou kuratelou. S ostře formulovaným veřejným prohlášením z KSČ vystoupilo sedm spisovatelů, o jejichž uměleckých kvalitách nemohlo být pochyb. Jen dva z nich - Jaroslav Seifert a Josef Hora - se však do náruče

matky strany nikdy již nevrátili. Ostatní dříve či později ano. Nešlo však zdaleka jen o poblouznění či selhání části českých intelektuálů. Pravdu tvrdohlavě odmítali vidět i mnozí spisovatelé a básníci angličtí, američtí, francouzští... Byla to nemoc této doby, ve znamení hrozivého nástupu nacismu a fašismu, jakési její duševní úbytě: ztrácela se příliš rychle víra v demokracii - protože tato demokracie neměla vždy dosti velkorysého smyslu pro sociální problémy doby, protože měla v sobě málo účinných látek proti sociálnímu i nacionálnímu sobectví... Ale nejspíše také proto, že skutečně fungující demokracie nikdy nebude imponovat intelektuálům a umělcům: je pro ně příliš nivelizující, šosácká, nudná.

KSČ v každém případě v meziválečném dvacetiletí získala na svou stranu více intelektuálů než kterákoliv jiná komunistická strana na světě. Nezkompromitována Mnichovem mohla pak očekávat poválečná léta s důvěrou ve vlastní síly. Jiné politické strany a proudy tak mocné a vnitřně ukázněné, či spíše zkonformované šiky vzdělavců k dispozici neměly.

Prvá poválečná léta jsou ve znamení slavností, manifestů a vznícených nadějí. Souvislost dění se rozpadá do krátkodechých kampaní. *Plochému zpolitizování, demagogii, primitivní agitačnosti* tehdejší hektické žurnalistiky se jen málokterí intelektuálové odvážili vzepřít střízlivou skepsí - patřili mezi ně především Ferdinand Peroutka a Václav Černý. Místo kultury ve vlastním smyslu byla jen - „kulturní fronta“, která se stále více sama gleichšaltuje. V záplavě slov, hesel a výrazových klišé je analýza právě těch základních dobových ideologomat tabu. Černobílá terminologie se stává obecným majetkem, neboť veřejný život je záhy zcela zpolitizován - zploštěn a není autonomní oblastí ducha, která by se dokázala vymanit ze sevření skupinových zájmů. Každý snad cítí výzvu doby přihlásit se k nějakému praporu, nikdo nechce být sám... Je patrná *poválečná únava z individuality a z demokracie*.

Spisovatelé, kteří se později prohlásí za „svědomí národa“, se v této době stávají strhujícím příkladem touhy po davovosti. Nevzniká také žádné skutečné dílo. Tradice, živá síla minulosti, je odmítnuta. Minulost je opravdu minulá, zašla. Zbyla po ní jen hřbitovní vůně, popřípadě rituální světlo obestírající ty, kteří se nevrátili z koncentráků. Vzniklé vakuum dává povstat konjunkturu prostřednosti.

Okupace tedy přivodila zásadní změny. To ona pohřbila „ducha První republiky“. Kolik jen významných osobností odešlo během té doby nebo v její předvečer, ať již smrtí násilnou nebo přirozenou: TGM, František X. Šalda, Emanuel Rádl, Josef Pekař, Čapkové, Vladislav Vančura, Karel Poláček, Josef Hora... Každý obor lidského konání, věda umění, filozofie, politika, každé město či městečko mělo své padlé, každá končina nějak osiřela.

Doba těsně po válce byla mělká a nezdravá, jakoby otrávená. Stísněné vědomí klesá na úroveň davového vření. Očividná je rozpínavost levice, všudypřítomnost a působivost její demagogické propagandy. Způsob disputací už připomíná doby pozdější: všichni jsou „pokrokoví“, komunisté „nejpokrokovější“, což si jim vlastně nikdo netroufá upírat. Jejich vědomí se opírá o moc - zatím ještě nikoli ozbrojenou, docela určitě ale o moc jakýchsi spodních proudů „ducha doby“, resp. davové mentality. Ti ostatní to vědí a jsou v disputacích bázlivi, musejí se

nejdříve zaklínat, že „oni přece taky“ atd., zatímco komunističtí mluvčí se ocitají v sebevědomé roli soudců a se samozřejmostí vytýkají, mentorují, vynášejí ortely, vyhrožují ...

Jak se vlastně ocitli v této roli, kterou jim tak málokdo byl ochoten vehementněji upírat? Není vůbec snadné na tuto otázku odpovědět. V každém případě platí, že po válce a okupaci, po *likvidaci vypracovaných životních forem a společenských struktur vzniklo vakuum*, které právě komunistická ideologie a politický styl sebevědomých komunistů dokázaly nejlépe vyplnit. Komunisté dokázali těžit z celkové *dezintegrace společnosti*, která byla zprvu spíše samovolná, ale již posléze oni sami ze všech sil napomáhali.

Česká společnost se postupně rozpolcuje na dvě nestejně poloviny, které se pak už nikdy nespojí. Lidé se nesejdou... (Tento proces originelně postihl Erazim Kohák v knize *Na vlastní kůži*.) Jsou tu ti, jejichž demokratická, „prozápadní“ orientace v roce 1938 tak říkájíc selhala. Od té doby byli v defenzivě, ať už to věděli nebo ne. V únoru 1948 pak prohráli, co ještě zbývalo prohrát. Byli odstaveni, vyřazeni, pronásledováni, zavíráni... To byli ti „poražení“. Budoucí vítězové po válce zkompromitováni ještě nejsou. Prestiž KSČ, která byla před válkou silně menšinovou stranou a která prodělávala do roku 1941 křivolaké peripetie, nesmírně vzrostla. Září sice odraženým světlem z východu, neboť jejich nositelka si ji žádnými svými skutky ještě nevysloužila, ale působí sugestivně. Byl tu ovšem odboj. Podíl KSČ nikdo nehodlal popírat, ale přesto byl od první vhodné chvíle soustavně a systematicky zveličován. Komunisté záměrně vyrábějí legendy svých mučedníků, takže po letech se mohlo zdát, že jen oni bojovali proti nacistům. Ve skutečnosti mnozí bojovali právě „za KSČ“ ; ti ostatní na barvu dresu hleděli méně nebo na ni často vůbec nehleděli. (Komunistický „odboj“ v letech 1939-1941, resp. agitace proti západním demokraciím, „ohrožujícím mírumilovné Německo...“, byl rychle oficiálně zapomenut.)

A tak v roce 1946 se KSČ stává nejsilnější stranou ve volbách. Je to strana „vítězů“, kteří se rozpolcení národa nikdy nesnažili léčit, neboť z něho těžili. Teprve po dvaceti letech, teprve až když se mnozí „vítězové“ sami octnou mezi poraženými, teprve pak snad..., ale o tom později.

Komunističtí intelektuálové nestáli v poválečných letech stranou davových vášní - spíše naopak. Jen jednotlivci dokázali neoslyšet varovný vnitřní hlas. Křehký básník František Halas se mučí výčitkami, ale nicméně setrvává ve vysoké „kulturní“ funkci v Kopeckého ministerstvu informací. Zanechal po sobě dizonantní, vnějším tlakům se vzpírající verše a také politickou závěť, která je vlastně jedinou otázkou: Jak jsme mohli? Teige je systematicky uštíván a umírá ze zoufalství, Biebl volí skok z okna. Záviš Kalandra je popraven s Miladou Horákovou. Vladimír Clementis, který „pochyboval“ o Stalinově paktu s Hitlerem, se Slánským...

Spisovatelé mají nyní svůj svaz a komunisté stojí v jeho čele. Nepřekvapí, že tento svaz se nikdy nezmoohl ani na tichý protest proti tomu, že do vězení putovaly desítky spisovatelů: Jan Zahradníček, Josef Kostohryz, Václav Renč, František Křelina, Zdeněk Kalista, Václav Prokůpek, Jan Šnobl, Petr Kopta, Josef Knap, Rudolf Mertlík, Bedřich Fučík, Ladislav Novomeský, Jiří Mucha, Karel Pecka, Jan Beneš. Dlouho, velmi dlouho, vlastně až do poloviny šedesátých let nedal nikterak energicky najevo, že není normální, když v izolaci, bez publikačních možností a někdy i v bídě žijí Vladimír Holan, Bohuslav Reynek, Václav Černý. (V posledních letech před

rokem 1968 prosadili funkcionáři Svazu spisovatelů alespoň omezené možnosti publikovat pro Černého a Holana. Zasloužili se také o to, že Holanovi byl udělen titul národního umělce.) Spisovatelů, kteří alespoň po nějakou dobu byli v oficiální nemilosti a byli tedy zbaveni možnosti pracovat a zveřejňovat výsledky své práce, by byla dlouhá řada...

Situace na vysokých školách nebyla lepší. Čistky probíhaly mezi studenty i mezi profesory: na některých fakultách místo nich zprvu přednášeli nejuvědomělejší studenti - komunisté.

Vznikl monopol na státně koncesovanou a ideologicky reglementovanou vědu - Československá akademie věd, jejímž presidentem se nemohl stát nikdo jiný, než Zdeněk Nejedlý, člověk, který omezenost obrozeneckého nadšení zasnoubil s netolerantností komunistické ideologie a umocnil ještě autoritou, kterou mu dávalo jeho mocenské postavení.

Nemá však valného smyslu pokračovat v tomto chmurném líčení pouťorové scény kulturního života v zemi. Rozepisovat se o tom, co se hrálo v divadlech, jak vypadaly noviny, jaké filmy se točily. Dodejme však, že „kulturní fronta“ osvědčí spolehlivost i v letech procesů: básníci a filozofové, prozaici i vědci napíší ne jeden článek, schvalující rozsudky smrti - i když se již nikdy nedozvíme, kdy se tak stalo z jejich vlastní iniciativy a kdy pod tlakem a redakčním dohledem vysokých stranických míst. To však jen málo mohlo změnit na pocitu viny, který dříve či později většinu takto angažovaných intelektuálů dostihl.

Co s ním? Co s výčitkami svědomí? Vždyť nebyly jen desítky těch, kteří psali o procesech: kolik jen bylo takových, jež mlčeli, když byli zbavováni možnosti práce či publikace jejich kolegové, kteří však nešli před soud a do vězení, kdy tedy snad nebylo tak riskantní protestovat, solidarizovat se s nimi? Procesy a popravy - to byla přece jen ta *nejviditelnější* část krutosti a zvůle. Byly tisíce a tisíce těch, které ušetřili na životě a fyzickou svobodu jim ponechali, ale „popravili“ je jako tvůrčí, duchovní lidi, které odsoudili k izolaci a mlčení. Stěží mohlo být jediného prosperujícího spisovatele, umělce či vědce, který nebyl svědkem alespoň jedné takové tiché popravy, protože všude mizeli lidé jen proto, že měli jiné než oficiální názory, nebo spíše proto, že nebyli ochotni nahlas připustit, že je vlastně nemají. Zkušenost lidské a občanské perzekuce nepohodlných intelektuálů byla v padesátých letech zkušeností masovou: jak pro jejich *oběti*, tak pro *vykonavatele*, ale také pro tiché, neprotestující *svědky*. Taková masová zkušenost musela ovlivnit všechno, co se stalo potom.

Musela ovlivnit i události roku 1968, jejich dynamiku: síly, které tehdy hnaly vše dál a dál, i síly, které vývoj brzdily. Zlé svědomí bylo mocným, i když skrytým a zapřeným motivem jak radikálů, kterým bylo všechno málo, tak i vystrašených konzervativců, kteří by nejraději vývoj vrátili zpět. Zapřené motivy jsou však motivy jen stěží *ovladatelné*: ten, koho mají ve své moci, je usilovně racionalizuje, neboť je sám před sebou stydlivě skrývá. Tato utajená dynamika „pražského jara“ snad nejvíce přispěla k tomu, že nebylo zřejmě možné politicky je usměrnit tak, aby nedošlo k nejhoršímu. *Nezvládnutá minulost* pak mohla ovládnout přítomnost. Je možné namítnout, že nad míru ulpívám u těchto choulostivých problémů, že „moralizuji“. Že zbytečně prodlévám u takových pomyslů, jako je „vina“, pocit viny, „špatné svědomí“ ... u chimér, které jen

rozněcují vášně, rozeštvávají lidi, oživují zbytečně stará traumata. Že je to i proto uvažování zcela neplodné a také nepolitické. Že sám činím, co jiným mám za zlé: že rekriminuji, obracím pohled zpět a vyvolávám touhy po „odčiňování“...

Nemyslím, že taková výtka je tu na místě. „Vady systému“ byly již nesčetněkrát objasněny: od roku 1956 se nad nimi zamýšleli českoslovenští intelektuálové ve stovkách, snad tisících prací. Byly v nich řečeny - zašifrovaně či později poněkud otevřeněji - banality i hluboké, objevné pravdy. Toto téma je možné pokládat za vyčerpané. Není však vyčerpano *téma osobní odpovědnosti* lidí, kteří systém oživovali jako jeho ovladači, jako jeho *mozky, iniciativní hybatelé, ale i pasivní proveděči, lhostejní statisté a němí svědkové*. „Osobní odpovědnost“ nezakládá však vlastně žádné veřejně sdělitelné „téma“, a proto se nedá ani „vyčerpat“. Je to záležitost zcela individuální, spíše *tichá než okázalá*.

Nelze odčinit nic z toho, co se stalo. Lze - co lze? Zkroušeně konstatovat, že jsem neobstál, že zřejmě není žádných záruk ani proti příštím selhání, a pak je asi na místě rozhodnout se, že se jako člověk veřejně známý prostě odmlčím. Že tak dám najevo stud a především rozvahu: vždyť co když neobstojím ani příště? A že tím na sebe alespoň částečně vezmu část trestu, který jsem nechal nespravedlivě ulpět na jiných. Lze. tedy reagovat tím, že si nasadím uzdu zdrženlivosti a o některých věcech budu raději mlčet, nebo mluvit vždycky spíše jako poslední... je možné se snad také rozhodnout, že budu všechny síly věnovat pokusu objasnit motivy a příčiny především svého vlastního selhání... Umlčeným oponentům je žádoucí říci bez vytáček a relativizací co možná nahlas: v tom a v tom měli jste pravdu. Vy jste ji měli a ne já, my - a neodkazovat při tom omluvně na všechny možné dobové kontexty.

Tohle není receptář pro ty, kteří mají špatné svědomí. Spíše jsem tu chtěl naznačit, že tyto a podobné způsoby vyrovnávání se s minulostí rozhodně u nás nepřevládly. Bylo by totiž jinak více *rozvahy* v roce 1968. A také více *odvahy* postavit se druhé světové velmoci, která na nezvládnuté minulosti drží své mocné ruce. Protože byly v zásadě *dvě možnosti*, jak „demokratizovat“ a přitom se vyhnout kapitulaci: bylo možné postupovat rozvážněji, s větší obezřelostí, střízlivěji a nejspíš pomaleji. Bylo však možné postupovat také odvážněji, důsledně a neohlížet se na to, co tomu řeknou v Moskvě, kdyby od samého počátku nechyběla odvaha dát najevo vůli bránit se hrozbám síly ba i síle samotné. Kdyby obezřelost či odvaha byly zvoleny, svědčilo by to o tom, že v „obrodném procesu“ lidé řešili méně své problémy osobní (selhání, pocit viny...) než problémy, které se týkaly všech.

Už na tomto místě, kdy se v líčení dějů dostávám k roku 1956, k roku, který byl i u nás přece jen jakýmsi mezníkem, chci tedy zdůraznit, že protagonisté „pražského jara“, reformní komunisté intelektuálové mezi nimi na prvním místě - nebyli ve své většině vyrovnáni s minulostí, se svou osobní odpovědností za ni. Ovšem prokázat tohle zcela uspokojivě nelze... Průběh dějů roku 1968, jejich srpnový výsledek a „realistický skluz“ k dubnu 1969 však takové domněnce přisvědčuje. Ale o tom později.

Rok 1956 je rokem 21. sjezdu KSSS, polské a maďarské revolty, ale také rokem, kdy

Československo úspěšně sehrálo v poválečných dějinách východní Evropy klíčovou roli jako její stabilizující faktor. Bouřlivé události na naší „kulturní frontě“ byly z tohoto širšího hlediska vlastně zanedbatelné. Že byl tento rok reformními komunisty subjektivně prožíván docela jinak, dramatičtěji, je také svědectvím jejich omezené perspektivy.

Byl to rok 2. sjezdu spisovatelů, sjezdu slovenských novinářů, studentských majálesů v Praze a v Bratislavě. V některých organizacích strany (také na vysokých školách mezi učiteli) se ozývaly hlasy, žádající svolání mimořádného sjezdu strany, který by vyvodil důsledky z kritiky „kultu osobností“. Politická moc snad poprvé zakolísala už tím, že včas nezabránila kritickým vystoupením intelektuálů. Sjezd nicméně svolán nebyl a někteří z těch, kteří jej požadovali, byli stranicky potrestáni; došlo také k vylučování studentů ze studia - za Majáles. Hnutí reformních komunistů se tehdy začínalo nesměle profilovat.

Okřídlená slova 2. sjezdu spisovatelů byla „svědomí národa“. Spisovatelé jako svědomí národa... Vystoupení básníka Františka Hrubína a Jaroslava Seiferta a prozaiků Václava Kaplického a Ladislava Mňačka apelovala na základní povinnost spisovatelů mluvit pravdu. Snad nejpozoruhodnější na sjezdu bylo to, že spisovatelé komunisté tam vystoupili spolu s nekomunisty. Taková konstelace byla možná patrně proto, že se mluvilo sice rozhodně, ale nikoli konkrétně. Hrubín nicméně řekl: „Kdo si u nás spokojeně chodí, spokojeně pobírá honoráře a klidně usíná, jakoby o ničem nevěděl, kdo neřekne nahlas: Zde se děje křivda! - je zakuklený měšťák a sobec; a ten, kdo dokáže jen tajně se stydět, je zbabělec!“ Ale bohužel právě tak si spisovatelé počínali. Vůle být „svědomím národa“ mohla být proto představiteli moci pokládána za opovážlivou drzost a výzvu, ale také „poražení“ ji mohli právem vnímat jako dosti neskromnou nadsázku, jako plané gesto. A přesto je pravda, že v roce 1956 a v pozdějších letech stále častěji a otevřeněji vyjadřovali mnozí spisovatelé (zejména ti, kteří se později seskupili kolem měsíčníku *Květen*) kritická stanoviska, která nebylo možno pokládat za zcela nicotná a nevýznamná. Jejich myšlenková a umělecká hodnota byla však těmi, kteří byli „uvnitř“ systému, zřejmě neúměrně přeceňována - a také moc svými represivními opatřeními přispěla ke vzniku povrchní představy o tom, že čeští spisovatelé jsou něco jako patentovaní bojovníci za pravdu, že v tomto smyslu mají „veškerá práva vyhrazena“.

Rok 1968 poskytl těmto problematickým zásluhám jakési měřítko, neboť tehdy vlastně poprvé, často s rozpaky a nesměle, promluvili „ti druzí“, ti, kteří nikdy nebyli „uvnitř“ systému, ti „poražení“, vyřazení, umlčení. Mluvili vesměs klidně, nevyčítali, jen někdy jako by se - divili. Neboť oni, kteří se nemýlili, alespoň nikoli v tom podstatném, kteří nejednou správně odhadli situaci hned po únoru 1948 a ocitli se proti své vůli jako diváci kdesi na vedlejší koleji, oni, kteří nyní nemuseli objevovat prostopравdy demokracie - oni najednou jakoby neměli co říci! Byli tenkrát ve srovnání s rozohněnými radikálními intelektuály - kdysi dogmatiky, skoro konzervativní. Radikálové je prostě ve všem přehlušili a oni ani neměli vždy ctižádost či potřebu připomenout, že tohle všechno, co je slyšet najednou i každého tlampače jako čerstvě objevená pravda, není jim neznámé. Často totiž ani neuměli promluvit dostatečně hlasitě.

Nikdy si totiž neosvojili příznakovou řeč těch, kteří střízlivěli po etapách často na očích

všech, a tím méně jejich zvěstovatelskou dikci. Nevíme jaká (jak malá...) část komunistických intelektuálů si právě tehdy uvědomila, že vlastně už od roku 1956, kdy se první z nich vydali na cestu nápravy chyb minulosti, ocitli se ve více méně uzavřené, byť i početné skupině, která své vlastní, nejednou i osobní mravní problémy a problémy svého poznání mylně ztotožňovala s problémy světovými. Že žili v permanentní iluzi o tom, že jsou předvojem společnosti, a měli zřejmě podle toho také dobré svědomí.

Byli všem na očích: přísně je sledovala moc, vždy připravena zasáhnout, a zainteresovaná veřejnost jim nemohla nepřát úspěch. Objektivně vzato nepochybně pracovali pro dobrou věc, jejich úsilí konec konců nemohlo být lhostejné ani „poraženým“. Ale jak málo osvědčili schopnost vidět se „zvnějšku“! Jako po válce a jako v únoru 1948 se zase cítili být v čele pokroku, zase drželi jeho prapor, jen zástup, který se opět domnívali vést, šel v roce 1968 docela jinam než kam jej oni vedli či postrkávali dříve. Zřejmě se cítili být něčím jako „*profesionální avantgardou*“ společnosti - pro všechny sezóny, pro každé počasí. Mohli však s tímto dobrým svědomím dojít jen k určité hranici - dál ne: mohli prosazovat změny směrem k normálu jen potud, pokud by „ti druzí“, ti poražení a vyřazení nedostali skutečnou možnost vystoupit z ústraní a říci své. Pak by reformisté museli být konfrontováni s nepříjemným, možná nesnesitelným poznáním, že už vlastně nemají co podstatného a nového říci. Že jejich články a knihy mají smysl a hodnotu ponejvíce jen uvnitř jejich světa, jejich „příznakového jazyka“, jejich témat, určených skupinovou zkušeností, uvnitř kontextu jen jim intimně známého a jen jimi také ve svých významech zveličovaných. A že už téma deziluze je pro ně vlastně jediným skutečně nosným tématem (téma nové naděje, právě tak jako téma revize marxismu byla z tohoto hlediska témata odvozená). Kdyby tato hranice byla překročena, kdyby existence skupinové mentality této „profesionální avantgardy“ ztratila jakýkoli smysl prostě proto, že by už nebylo proti komu probouvat pravdu svého vlastního vystřízlivění - byl by to musel být patrně traumatický zážitek pro mnohé z nich. Museli by shledat, že pomohli sice napravit, co sami způsobili, ale že při tom ztratili mnoho ze své lidské integrity, že jejich svět je a zůstane omezený, jakoby uzavřený do závorek původního poklesku a pozdějšího vystřízlivění. Že jsou zajatci tohoto poklesku, skrze nějž se pokoušejí nazírat na všechno kolem sebe, že jsou těmito zajatci v míře, v níž odmítají připustit omezenost své zkušenosti. Tato jejich omezená generační zkušenost to byla, která pro všechny chtěla určovat to, co objevovala pro sebe. Neviděli nikdy svět z té nejdůležitější pozorovatelné, z pozice outsiderů, jakými byli spisovatelé jako Jan Zahradníček či Jan Henč po roce 1958, ale svým způsobem také třeba Josef Škvorecký. A to tu připomínám ještě muže literatury; ti nejoprávdovější outsideri žijí především mimo literaturu.

Postupné integrování vyřazených do kulturního a vůbec intelektuálního života země by mnohé příslušníky „profesionální avantgardy“ obnažilo jako sebevědomé, málo skrupulózní a často jen vnějškově úspěšné playboye nonkonformismu, vytvářející skupinu, která má o sobě rozšafně lichotivé mínění, jako o ztělesnění kvasu doby, ale která je ve skutečnosti spíše negativním odlitkem vlastní minulosti než čímkoli jiným.

Měli tihle bývalí horliví svazáčtí funkcionáři nějakou jinou možnost? Těžko. Jen oni mohli

kus po kuse odrolovat zdivo stavby, která byla jejich stavbou. Jen oni se vyznali v jejich útrokách, tajných plánech, v „perzonáliích“, jen oni znali domluvená hesla, která otevírala dveře sejfů s nejpřísněji střeženými poklady. Jen oni mohli a jen oni uměli. A nebylo přece možné, aby stále mysleli na tu podivnou věc, že totiž bourají vlastní dno. Zřejmě se nemohli stále obírat vlastním svědomím; stěží mohli myslet na ty ostatní, kteří jim sice drží palce, ale také se tak trochu při tom pošklebují jejich svatému zanícení. Byli mezi nimi i tak zruční autoři, že učinili takový pošklebek tématem svého vlastního díla - třeba Milan Kundera v *Žertu*. Jinak je ovšem vidí Josef Škvorecký v *Mirácklu* anebo Karel Pecka ve *Štěpení* a ještě mnohem jinačeji Alexandr Pludek v patologickém románu *Vabank...*

Co s nimi, s generací agilních svazáků, nyní praporečnicků obrody? Pohoršovat se nad jejich zápalem je zlomyslnost. Upírat jim právo napravovat, co pokazili, je nespravedlivé, nesmyslné. Vysmívat se jejich krátké paměti je pošetilé - s delší pamětí by si museli sypat mnoho popelu na hlavu... Je třeba nastavovat jim bez zlomyslnosti zrcadlo jako těm, kteří jsou zasažení zhoubnou nemocí: pýchou. Pýchou, která - zdá se jim - je zachraňuje před zoufalstvím nad tím, že mnozí z nich dávno již ztratili povědomí pevného středu svého života. Neví, co je pokora, a z každé situace dokáží vytěžit jen pochybný zisk: vždycky - i jako odvážní disidenti - stát všem na očích, s nějakým praporem v ruce.

Na tomto místě znovu chci zdůraznit, že svým způsobem vlastně celá česká společnost je už od podzimu 1938 nemocnou společností; rozpolcenou a nevyrovnanou s vlastní minulostí. Komunističtí intelektuálové s dogmatickou minulostí nejsou v žádném případě nějakou „žábou na prameni vody čisté“. Nemoc je však zasáhla a poznamenala jinak než ty ostatní. A také výrazněji.

Skupinová mentalita „profesionální avantgardy“ tedy dozrává právě v roce 1956, kdy vstupuje do dalšího kola zápasu o osud země. Spisovatelský cech opravdu nebyl svědomím národa. Svaz spisovatelů patřil mezi ty „převodové páky“, kterými strana ovládala společnost. A bylo to nepokrytě korupční zařízení: kdo i jako hotový autor stál mimo, byl prakticky bez šancí. Tento svaz prakticky nikdy nebyl organizací, která se přesvědčivě a důsledně brala o skutečné zájmy spisovatelů; ty se totiž týkaly v první řadě ochrany před autoritářskou mocí. Dovedeme si živě představit, jak se proti takovému hodnocení mnozí spisovatelé-komunisté vehementně ohrazují, neboť dozajista svedli s mocí nesčetně tuhých šarvátek a vybojovali i leckterá dílčí vítězství. V klíčových otázkách solidarity s umlčovanými kolegy-spisovateli nakonec vždy rezignovali: na prosazení slušných poměrů i pro „ty druhé“, jen zcela výjimečně a na své vlastní funkce či svazové výhody. Hrubínovo maximum z roku 1956 rozhodně nesplnili.

Na 2. sjezdu spisovatelů bylo na krátkou dobu zavedeno poměrně progresivnější vedení (za rok na to byla tato chyba už napravena), ale až do roku 1968 si nedokázali spisovatelé udělat demokratický pořádek ve vlastním svazu. Jejich občasná kritická vystoupení na obecně závažná témata - o pravdě, svobodě, právech a tak podobně vzrušovala sice část veřejnosti, uváděla do varu stranické funkcionáře, ale postrádala poslední přesvědčivost, neboť jim neodpovídala skutečnost

vnitřního svazového života spisovatelů. Míra demokracie ve spisovatelském svazu nemohla totiž být normou demokracie občanské společnosti. Na věhlasném IV. sjezdu v létě 1967 jediný V. Havel mluvil velmi konkrétně o nedemokratických poměrech ve Svazu - jeho projev se však právě proto součástí legendy nestal. Neboť ta legenda vždy viděla Svaz jako čelný voj pokroku.

Ale rozhodujícímu konfliktu s mocí měly předcházet také mnohé historie, na které by spisovatelé jistě nejraději zapomněli. Ve dvou případech bez většího odporu rezignovali, když se koncem padesátých let pod palbou oficiální kritiky octly literární časopisy *Květen* a *Nový život*. Nejen rezignovali, dokonce pohotově „pokryli“ mocenská rozhodnutí vlastním negativním stanoviskem.

Pro mladou spisovatelskou generaci, vyrostlou již ze svazáckého nadšení, byla poměrně hladká likvidace nepochybně marxisticky orientovaného časopisu *Květen* silným otrěsem. Byla to vlastně první rána, kterou tito mladí, později velmi vlivní lidé utrpěli. *Květen* se pak stal legendou, ačkoli převládající způsob psaní autorů *Května* mimo jiné vystihuje právě onu poněkud namyšlenou pózu bojovníků za pravdu. Jen jedno je nesporné: že v tom, co otiskoval *Květen*, bylo méně lži, kašírování a literární pokleslosti, než v tom, co se do té doby či dosud jinde tisklo. Ale na druhé straně zase více sebevědomě se tvářících polopravd, více nekonformistické gestikulace než skutečné odvahy pohledět přes vysoký plot skupinových mýtů, za hranice dobového poznání, determinovaného více méně společným prožitkem válečné a poválečné skutečnosti. Skutečně upřímné otevřenosti vůči jiným než právě skupinovým problémům nebylo. Hodnota díla byla tak nejednou určována i ploše aktuálním kontextem, který byl znám jen zasvěcencům: jak ten který soudruh ve vedení strany byl rozčilen, jak byl kdo povolán na koberec, jak v textu řádila cenzura... To nebyly jen žabomyší války, tady se docela jistě posouvaly i obecně významné hranice možného, ale na druhé straně zaslepenost a podrážděnost „květnáků“ vůči všemu, co tehdy ještě přesahovalo jejich ideologické obzory, byla pořád ještě stigmatem let padesátých. A přesto byl *Květen* obětován...

V roce 1965 byla pak likvidována *Tvář* - většina vedení Svazu ještě i tehdy nakonec podlehla nátlaku stranických orgánů a stanovila redakci časopisu takové podmínky jeho další existence, že nakonec čestné východisko pro redakci byla pouze rezignace. *Tvář* jako časopis nemarxistický byl zřejmě pro Svaz příliš ideově cizí platformou ještě i v polovině šedesátých let...

Ale byla také neoficiální kultura: surrealisté, katolíci, abstrakcionisté a mnozí jiní. Nepublikovaná, nevystavovaná, v divadlech nehraná. Žila v ústraní, krajně skeptická k moci, od níž nečekala naprosto nic, ale i k mladým oficiálním nekonformistům, kteří jí museli být protivní svou někdy arogantní domýšlivostí na to, že právě oni nejúčinněji probouzejí uměleckou svobodu. Postupně se jí daří pronikat alespoň na okraj kultury vykázaného hřiště: na poloveřejné výstavy, do kabaretů a malých divadel, do časopisů s minimálním nákladem. Jména Jindřich Chaloupecký, Jiří Kolář, Vratislav Effenberger, Václav Černý, Václav Havel, Bohumil Hrabal vstupují do povědomí zprvu jen té nejzvědavější části kulturní veřejnosti. Umělecké svazy o ně projevují jen minimální a rozpačitý zájem - když už nelze obcházet skutečnost ohlasu jejich tvorby. V jednotlivých případech např. Svaz spisovatelů prosadil pro ně určité publikační

možnosti.

Po roce 1968 je mnoho z těch, kteří skutečně nekonformní kulturu dlouho pozorovali s podezíravostí a potom s rozšafnými, vesměs jen platonickými sympatiemi, donuceno opustit establishment, objeví svět „podzemní kultury“ a rychle se v něm zabydlí. Uvědomili si při tom alespoň, že neoficiální kultura žila - živořila i v době, kdy oni mohli skoro všechno? Tenkrát šlo o autentické „outsiderství“. Dnes, když jsou ve velikém houfu zaštitěni svou reformní proslulostí a tím, že pravdu o poměrech už opravdu nikdo nemusí objevovat, dnes jde už spíše jen o matnou kopii tohoto životního postoje, který otevírá uměleckému poznání ty nejtajnější prostory lidské duše.

Nešťastná generace, tihle vystřízlivělí čtyřicátníci (dnes už padesátníci!). Život stále mnohé její příslušníky nemilosrdně šanuje; vždycky nějak profitují z dějinných karambolů - na něž doplácí především jiní. Vždycky mají přinejmenším dobré svědomí, vždycky jsou tak nekonformní a tak sebejistí... Nikdo se nikdy nepřizná, že k nim také patří, i když asi jen málokdo popře, že právě mentalita této generace byla protagonistou našich tragických dějin posledních třiceti let.

V polovině šedesátých let jsou hranice mezi oběma kulturami už dost rozmazány. Jeden konflikt s mocí sice střídal druhý, ale liberalizační trend vcelku převládal. Zejména český i slovenský film dosahuje tehdy mezinárodního uznání, protože těžší z výjimečné konstelace: diktát trhu ještě nepůsobí a diktát moci už spolehlivě působit přestává. Po několik let osvědčuje znárodněná kinematografie své dosud jen potencionální přednosti: je nezávislá a může si dovolit skutečné experimenty.

Také v literatuře se objevují díla srovnatelná svou úrovní s literaturou předválečnou. Výběr dokladů toho je zajisté také věc osobního vkusu, ale platí, že takovéto výkony se objevují jak v literatuře „oficiální“, tak „neoficiální“ (Holan, Hrabal, Škvorecký ...)

Společenské vědy jsou od konce padesátých let kolbištěm nekončících šarvátek mezi více a méně pravověrnými či dokonce úchylkáři. Spory však vesměs rozhodují politická místa - příslušné oddělení ÚV, někdy dokonce sám „soudruh První“. Sporné otázky jsou totiž vždycky v nějakém druhém či třetím smyslu *politicky symptomatické*, a proto není záhodno posuzovat přínos společenských věd těchto let jen a jen podle bezprostředních výsledků (např. podle úrovně publikovaných prací). Zpravidla šlo ještě také o něco jiného a toto „jiné“ bylo nejednou - bohužel - důležitější než vědecký problém sám. Je to i v lecčems obdobné situaci v literatuře: bez pochopení *kontextů* té které polemiky nemůže být její smysl zcela jasný. Samozřejmě, že se tu pak mnoho taktizovalo; mnohdy neporovnatelně více taktizovalo, než bádalo...

Filosofové se soustředili na problém národního vědomí, specificky na české tradice v minulém století. Ty jsou spíše slabší než silnější; patrně právě proto bylo třeba je zkoumat, měli-li se filosofové posléze dobrat i jiné než jen internacionálně marxistické identity. „Filosofie člověka“ byl okřídlený pojem, který signalizoval přesun pozornosti z globálních a vesměs neosobních determinací člověka ve vulgárním marxismu na subtilnější problematiku postavení jednotlivce (lidské odpovědnosti, smyslu života, jeho tragických aspektů ...) tváří v tvář velkým dějinným

proměnám. V této souvislosti byl především filosofickou publicistikou znovu vytěžen existencialismus; také zájem o německou klasickou filosofii byl vcelku seriózní. Filosofové marxismu a marxologové se opírali o Gramsciho, polské a jugoslávské filosofy.

Sociologie byla teprve tehdy postupně „povolována“. Obrovský zájem o ni byl výrazem protestu proti převládajícím deduktivním metodám ve společenských vědách, proti nadvládě aprioristických ideologických hledisek. Empirická sociologie konečně měla opatrně začít zkoumat některé aspekty skutečnosti, o kterých se sice vědělo, že neodpovídají oficiální verzi, ale nebylo možné tvrdit to „jen tak“ (např. sociologie mládeže). Nejpozoruhodnější výsledky přinesly seriózní a teoreticky dobře fundované výsledky výzkumu sociální struktury čs. společnosti. Otřásly dogmaty o především třídní skladbě populace, ale po „pražském jaru“, kdy byly publikovány a v zápětí z mocenských pozic zkritizovány, nemělo to už žádný praktický význam. Také českoslovenští sociologové šli ve stopách pokročilejší sociologie polské.

Historikové moderních dějin soustředili svou kritickou pozornost na vznik první Československé republiky, na třicátá léta, ale hlavně na dobu druhé světové války, především však na problematiku odboje - domácího i zahraničního. Byla to prozíravá volba - i když jistě hrálo roli to, že některá témata byla více a jiná méně tabuizována. Doba Mnichova a válečná léta jsou i podle mého názoru klíčem k pochopení všeho toho, co a jak se od té doby až po dnešek událo. Problematika odboje otevírala choulostivou, ale politicky neobyčejně závažnou otázku o vztahu komunistů a „těch druhých“ (odboje komunistického a nekomunistického) a předpokládala poznání sil (v domácím odboji), které po válce byly z politického života vyšachovány, a na které se proto mělo nejspíše zapomenout. Velmi závažné bylo, že základ „barnabitské komisi“, kde se studovaly přísně důvěrné materiály z konce čtyřicátých a počátku padesátých let, objasňující případ tzv. buržoazních nacionalistů (Husák a ostatní) jako podklady pro jejich soudní, občanskou a politickou rehabilitaci, tvořili historici. Tak se společenská věda vlastně poprvé dostala do přímého kontaktu s velmi choulostivou stránkou nejen minulé, ale právě i aktuální politiky. Tato zkušenost znamenala mnoho pro sebevědomí historické vědy a v neposlední řadě také přispěla k lepšímu poznání a pochopení specificky slovenských problémů. Pozornost historiků se také soustřeďovala na dějiny KSČ a třeba říci, že právě v této oblasti nakonec dospěli k relativně nejobjektivnějšímu poznání, byť je tehdy ještě zdaleka nedomysleli do aktuálnějších politických souvislostí. Tato bádání se soustřeďovala na stranických pracovištích a také proto tam panoval tolerantnější duch: nejvyšší místa vycházela z toho, že tam pracují jen ti nejspolehlivější soudruzi. Poznatky, k nimž u otevřených archivů dospěli, z nich však posléze učinily ty nejméně spolehlivé soudruhy.

Teprve v těchto letech byla oficiálně „objevena“ kybernetika a její poznatky byly také ihned aplikovány na aktuální problémy společnosti: zkoušelo se prostě všechno možné, někdy jen to, aby bylo možné říci více, nikoli všechno. Představa o možnostech postupného zdokonalení daného modelu socialismu byla tehdy stále ještě představou všeobecně (ve společenských vědách) sdílenou.

Ekonomická věda byla zdánlivě nejvíce aktuálně angažovanou vědou. Ekonomická reforma

byla dlouhá léta na pořadu dne. Jednou se oficiálně mluvilo o „nové“ ekonomické soustavě, pak zase už jen o „zdokonalené“, ale ekonomové byli stále v centru pozornosti. Diskuse o vztahu plánu a trhu za socialismu, o povaze zboží výroby v podmínkách zespolečnění výrobních prostředků byly stále otevřené a naděje na reformu nikdy docela nezmizely. Bylo příznačné, že jen nepatrnou pozornost věnovali ekonomové vlastnickým vztahům, a tedy kardinální otázce tzv. společenského resp. u nás právě státního vlastnictví. Klíčový problém relativní nezávislosti subjektů ekonomického podnikání začali někteří ekonomové otevírat vlastně až na samém sklonku obrodného procesu. Také otázky samosprávy (výrobní demokracie) v podnicích nestály ve středu pozornosti: zřejmě se obecně přeceňovaly ideologické determinanty tohoto vlastně jugoslávského konceptu. Skutečný význam dělnických rad ozřejmil se až tehdy, když se stal spíše politickým než ekonomickým problémem: tedy až po srpnu 1968. Celkem vzato však neváhám říci, že ekonomická věda nepřinesla převratnější poznatky: byla příliš determinována praktickými problémy při instalování prvků nové (zdokonalené) soustavy řízení a pochopitelně i silnými politickými protitlakem. Zápolení s tzv. věcnými problémy, tj. s daným stavem, na který nebylo možné bez dalšího naroubovat jakýkoli racionálnější systém řízení, příliš svazoval ekonomické vědě ruce.

Právní věda opatrně rozpracovávala přijatelnější koncept socialistické zákonnosti a jejich právních záruk. Jen postupně přesunovala důraz na formální aspekty právního řádu a demokratických mechanismů, které nicméně traktovala převážně dogmaticky. Právní věda tehdy také (nedostatečně) suplovala politickou teorii či politologii. Zde dominovala zájmová teorie socialistického státu a socialistické demokracie. Spekulace o neantagonistických zájmových konfliktech a o mechanismech tvorby celospolečenského zájmu apod. byly onou úzkou brankou, kterou do zárodků rozpačité a stále ještě mocně ideologizující teorie politiky pronikaly některé kacířské myšlenky. Kromě toho se ovšem právníci a politologové horlivě věnovali boji s jugoslávským revizionismem, podíleli se na přípravě nové ústavy „všelidového státu“ v roce 1960...

Literární historici a někteří filozofové svedli v první polovině šedesátých let boj o Franze Kafku. Byla to pro tehdejší české poměry zcela příznačná kauza: šlo o mnoho najednou a - také o F. Kafku... Zajisté o rozbití jednoho nesmyslného tabu, o přesnější zakontextování české (pražsko-německé) literatury do evropských souvislostí, o tematiku odcizení... Ta musela být pro pozorovatele zvnějšku spíš nejasnou šifrou než problémem, který by mohl za normálních okolností upoutat tolik kontroverzní pozornosti. Odcizení jako paradoxní vztah člověka a jeho díla, subjektu a objektu v dějinném kontextu bylo do té doby jako cosi reálného oficiálně „vyhrazeno“ jen světu kapitalismu a minulosti. Připustit, že Kafka je i dnes aktuální také pro čtenáře v socialistických zemích, znamenalo tehdy připustit, že odcizení je cosi, co se „děje“ i za socialismu (poukazovalo se na kult osobnosti, na procesy...), co je tedy univerzální lidskou kategorií a proti čemu se musí bránit i socialistická společnost... Byla to hodně zašifrovaná legitimace, opravňující však připojit k základním problémům lidského života i v socialismu filozofický a morální otazník... A tak byla náhle objevena kafkovská Praha, kafkovská atmosféra padesátých let, kafkovská absurdita

všedního dne... Kafka se stal univerzálním klíčem skoro ke všem choulostivým problémům. Byl spíše zástupným pojmem - sublimovaným symbolem trvajícím nadvlády sil nerozumu a zla než autorem literárních textů. Je už dnes součástí kafkovského světa, že diskuse o tomto autorovi a speciálně vědecká konference s mezinárodní účastí v Liblicích byla a je zejména našimi přísnými ideologickými kritiky z NDR vydávána za signál k nástupu kontrarevoluce, která v roce 1968 už jen vyvrcholila... Představa, že všechno začalo na zámku v Liblicích, kde byly předneseny všeho všudy dva opravdu podnětné referáty a jinak mnoho dobře snad míněných, ale plytkých úvah, je opravdu - kafkovská.

Interdisciplinární týmy (Šikův: nová ekonomická reforma, Richtův: tzv. vědecko-technická revoluce a Mlynářův: optimální politický model) byly užitečnými institucionalizovanými platformami k překonávání umělé parcelace a tedy vzájemné izolovanosti jednotlivých společenských věd. V tom byl jejich hlavní význam; nikoli v nějakých převratných objevech. Nejen společenské vědy, ale vůbec celý politický systém stál na kategorickém imperativu nepřipustnosti komunikace „po horizontálách“ sociální struktury - mezi dvěma základními organizacemi strany na vysokých školách, mezi odborovými organizacemi, ve dvou sousedních továrnách a tím spíše mezi celými socio-profesionálními stavy, například mezi dělníky a intelektuály atd. atd. Atomizace společnosti, v níž lidé žili uzavřeni do výlučnosti svých stavovských či lokálních, generačních a jiných zájmů a perspektiv, znemožňovala vytvořit „veřejné mínění“ a tím spíše formování koherentnějších politických postojů. Ve společenských vědách nebyla situace v podstatě jiná. V týmech se pak sešly snad stovky odborníků, aby konfrontovali své postoje a své poznatky a aby zjistili, že společenské vědomí komunistických intelektuálů ve všech společenských vědách pokročilo od dogmatismu o poznání dále než bylo zvnějšku (např. z odborné publicistiky) patrné. V týmech se mluvilo zcela otevřeně a v interních materiálech se psalo o věcech, které byly stále ještě zcela tabu (např. o politickém pluralismu v týmu Mlynářově). Posílení neformální soudržnosti reformních komunistů a vyladění jejich postojů bylo nejpozitivnějším důsledkem existence týmů. V roce 1968 se týmy ukázaly zbytečné. V nové situaci měli co říci jednotlivci, ale kolektivy se prakticky rozpadly, protože ztratily svůj smysl: „ideologický kontraband“ nebylo třeba v opatrných dávkách vpašovat prostřednictvím oficiálně tolerovaných týmů do povědomí vlivných soudruhů, protože soudruzi již nebyli zdaleka tak vlivní; vzdali se po lednu části moci a rázem se ocitli ve vleku událostí a pod tlakem veřejného mínění.

Ještě mnohem důležitější roli při překonávání atomizace společnosti však sehrály tzv. kulturně-politické týdeníky: *Literární noviny*, *Kultúrny život*, *Kulturní tvorba* - posléze přibýly i další, které však působily na užší a specifictější publikum. Časopisy procházely peripetiemi liberalismu a dogmatismu. Jejich úroveň nebyla ani zdaleka ustálená (*Literární noviny* byly svého času mnohem konformnější než ministerská *Kultura*), ale jejich celkový pozitivní vliv byl značný. Už na začátku šedesátých let vycházely - všechny dohromady - v nákladu zhruba čtyřstatisícovém a ten se pak stále zvyšoval. Právě tyto časopisy formovaly veřejné mínění a připravovaly nálady a

myšlenky obrodného procesu. Později se ukázalo jako nikoli bezvýznamné, že cenzura byla praktikována jako tzv. *předběžná cenzura*. Do roku 1953 neexistovala cenzura vůbec (jako dodnes neexistuje - v SSSR a v NDR...); na šéfredaktory bylo prostě „spolehnutí“. Pak byla po třináct let existence předběžné cenzury utajená a tedy zcela nelegální a až v roce 1966 byla pokrytecky - jen částečně - legalizována. Redakce týdeníků tak vlastně hlavní břímě rizika nenesly: mohly být a také byly nejednou tvrdě kritizovány, když se maléru nahromadilo víc, ale nemohly se dopustit jediného, pro vlastní existenci eventuelně osudového přehmatu, neboť za to, co bylo nakonec vytištěno, odpovídala cenzura. Publicisté si proto nevyvinuli příliš silný smysl pro autocenzuru a ani redakce na ně zpravidla příliš nenaléhaly. Byl tu ovšem vždycky zájem, aby do čísla bylo vůbec co dát, aby všechno nezůstalo v deskách cenzora. Ale s cenzory se někdy přece jen dalo mluvit, ba občas se dokonce podařilo o něčem je přesvědčit. Závažnější problémy se řešily přímo na ÚV KSČ, kam si chodili „projednat“ své články i sami autoři. To všechno rozleptávalo pevnost strážců ideové čistoty. A posilovalo sebevědomí autorů! Na začátku roku 1967 vyjel Hendrych na spisovatele: „Vždyť vy si už počínáte jako opoziční politická strana!“

Zůstává otázkou, kterou na tomto místě jen zdánlivě odbočuji od tématu, zda dlouhý návyk na předběžnou cenzuru, která je v totalitním režimu vždycky de facto „liberálnější“ praxí než pokrytecký stav „bez cenzury“ se spolehlivě obsazenými redakcemi, zda tento návyk neovlivnil způsob psaní v roce 1968. Bude sporné tvrzení, že novináři a publicisté neosvědčili tehdy dost zdrženlivosti; mnozí je budou nejspíše právě z tohoto hlediska chválit. Vědomou zdrženlivost však vskutku nebylo možno pozorovat. Spíše její opak. Politikové se obávali ztráty popularity a nechtěli, aby se vztahy ke spojencům ještě zhoršovaly, a proto dělali to nejhorší, co mohli: míru svého znepokojení zlehčovali, a pokud ke zdrženlivosti nabádali, činili to jen neurčitě a rozpačitě. A tak byli novináři a publicisté odkázáni na svůj politický instinkt a ten nebyl příliš vyvinut.

Autocenzura je jistě velmi znemravňující autorský postoj, ale návyk na to, že odpovědnost za vytištěné má výlučně cenzor, může zase vést k lehkomyšlnosti, která za jiných podmínek činí alespoň z některých autorů rozjívené děti, jež se zmocnily zápalek. Může vést také k neblahé iluzi, že všechno, co cenzura zadržuje (nebo později: co by zadržela, kdyby fungovala) je už proto právě ta pravda, která musí spatřit světlo světa! Že je to i politicky právě ta nejužitečnější a nejvčasnější pravda: cenzura je tak bezděčně povýšena na nejvyššího arbitra, který funguje „negativním výběrem“, což je ovšem čirý nesmysl. Když se pak taková cenzura přes noc odmlčí, jak se k tomu rozhodla na jaře 1968, je to jako by se protrhla hráz.

Pravda ve vědeckém sporu nebo v ideologické disputaci (i tam je často jen subjektivním pocitem) je něco docela jiného než pravda v politice. „Zvítězit“ na stránkách novin ještě vůbec neznamená zvítězit politicky. A právě intelektuálové této iluzi tak snadno a rádi podléhají! Rozjaření vítězstvím stupňují výši sázek a jdou do ještě choulostivějších sporů, a tak nakonec vyvolávají docela mylný obraz o skutečném poměru *sil*. V takové náladě pak všichni ztrácejí trpělivost, požadují stále víc a víc, přestávají myslet na zadní kolečka - a jedné noci jsou zcela zaskočeni vpádem vojsk, ačkoli se zdálo, že už dávno zvítězili na celé čáře! Pak zbývá jen chabá útěcha: že jsme jim to ale řekli, co? Nejde tedy o to, zda ten či onen článek neměl být během

„pražského jara“ napsán či zda měl být napsán jinak, zda rozčílil spojence, či zda byl jen záminkou pro jejich stížnosti a varování. Jde o to, že sdělovací prostředky jako celek nesou část odpovědnosti za to, že jsme téměř všichni viděli situaci růžověji, než byla. Že nás všechny „odvaha“ novinářů a publicistů zmátla.

Novinářům a publicistům se tu ovšem neklade za vinu, že to oni poskytli záminku k okupaci - i když ani to není vyloučeno, protože o způsobech, kterými si Moskva sama pro sebe racionalizovala své problematické rozhodnutí, nemáme dosud jistotu. Klade se jim tu za vinu, že *navzdory* verbálnímu dramatizování našich vnějších vztahů vyvolávali všeobecný pocit bezstarostnosti, (nebo jen nedostatečné starostlivosti), který dodával sebevražednou odvahu všem: politikům i bývalým politickým vězňům...

Předběžná cenzura pěstuje z tohoto hlediska návyk na lehkomyšlnost. To rozhodně není doporučení sovětské praxe, to je střízlivé konstatování, které platí, mají-li se náhle „protrhnout hráze“, jako se to stalo u nás na jaře 1968. Ukázalo se, bohužel pozdě, že skutečná svoboda je méně často opojný pocit, zato častěji břímě náročné odpovědnosti. Je-li jen oním opojným pocitem před zvedajícími se závorami, bez vědomí závazku a není-li *zároveň starostí o svobodu*, pak zřejmě není ještě svobodou zralých lidí, není mužnou svobodou. Když šlo o všechno, osvědčili jsme méně odpovědnosti a starosti o svobodu, než bylo žádoucí. Cítili jsme větší odpovědnost vůči pravdě o minulosti, která byla dříve potlačována, než vůči našemu společnému budoucímu osudu. A právě to se ukázalo jako podstatná neodpovědnost.

Svaz spisovatelů se stal první organizací, která se částečně vymkla z mocenské reglementace - VI. sjezd v létě 1967 to potvrdil. Prostředky, které byly původně určeny a blahovlnně užívány k systematické korupci, se paradoxně staly tím, co učinilo svaz spisovatelů a spisovatele relativně nezávislými na moci. Spisovatelé nebyli v žádném ohledu státními zaměstnanci, jako jimi byli vlastně všichni ostatní občané, a to tehdy zakládalo výlučné postavení v mocenských konfliktech. Spisovatelé měli své nakladatelství, své časopisy, svůj bohatý „Litfond“ - alespoň jednotlivci (členové svazu, ovšem) mohli i relativně dlouho přežívat, když se dostali do nějakého dílčího konfliktu s mocí a nemohli publikovat. Byly tu možnosti stipendií, půjček, velkých záloh... a správa těchto prostředků byla stále velkorysejší. Mecenát se tak postupně obrátil proti mecenášům.

Tato sociální jistota se pak ukázala mocným politickým faktorem a stimulem k větší odvaze: nejen pohnutky ideální, ale také zásoby na eventuální tužší zimu povzbudí mysl hrdinů! Svaz spisovatelů prostě přestal být jednou z mnoha „převodových pák“ a stal se pomalu ale jistě nátlakovou skupinou. Když pak na sjezdu odezněla neslýchaná slova od Ludvíka Vaculíka, Ivana Klímy, Milana Kundery, Antonína J. Liehma, Pavla Kohouta a dalších, reagovala moc instinktivně směrem sice správným, ale bylo už pozdě. Už totiž nešlo jen o spisovatele. Těm byly odejmuty *Literární noviny* a bylo jim důrazně pohroženo, že „Litfond“ by napříště nemuseli spravovat zrovna oni a to by nejspíše ze Svazu učinilo zase kolečko či převodovou páku v soukolí mechanismu moci. Ale možná, že už i na to by bylo pozdě.

Co že na to spisovatelé na sjezdu řekli? Řekli pěkně od plic, co dávno věděli už mnozí, vlastně skoro všichni. O to totiž v těchto režimech alespoň zprvu jde: má-li se co změnit, je třeba říci nahlas a z veřejného pódia právě to, co je obecnou, samozřejmou pravdou. Čím samozřejmější, tím větší bude úžas všech a ohromení, překvapení moci. Ta první elementární zjištění o povaze moci jsou totiž právě tak *triviální*, jako je obtížné najít odvahu vyslovit je; těžko tu však lze něco nového objevit. Lze však zapůsobit formou sdělení a především samotným faktem, že se k němu odhodláme. Zdá se, že tohle je příliš jednoduchý recept, že snad nemůže stačit? Tu se nesmí zapomínat, že o zbytek explozivního účinku se už postará moc, která zpravidla vše náležitě rozmázne, dá odvážnému hlasu nechtěnou publicitu, z mluvčího udělá mučedníka a podstatu sdělení obestře mystériem, které se po letech z textu samého už nedá pochopit. Důležité bylo přijít v pravý čas a promluvit. V tomto ohledu spisovatelé učinili, co učiněno být mělo, a snižovat jejich zásluhy tím, že řekli samozřejmosti, je zpozdilé nepochopení triviální podstaty totalitní moci.

Ale co dál? Co říci pak? Co dělat? To už vůbec nebylo samozřejmostí. Ještě jako ministerský předseda řekl už po srpnu Černík, že obrodný proces byl „revoltou bez teorie“. Tak tomu ale nebylo. Teorií bylo spíše nadbytek. Teorií o tom, čím by měl být socialismus, co je a není svoboda, co je manipulace a co autentický marxismus, seberealizace člověka, odcizení... Co chybělo, to byly *věcné analýzy* fungování systému, a to nejen v Československu, ale v celém „bloku“. Analýzy zájmů, které za systémem stojí a podporují jej, analýzy sociálního rozvrstvení, hodnotové orientace populace, ale také analýzy našich skutečných zahraničně-politických zájmů...

Chybělo střízlivé promyšlení taktiky pro případ změny v mocenské konstelaci. Reformní myšlenky zrály zhruba dvanáct let a za tu dobu jistá vytříbenost a formální úroveň československého revizionismu a také jeho „trestní rejstřík“ musely jeho protagonistům dodávat značné sebevědomí. Revizionismus byl však zaměřen převážně *abstraktně kriticky* a kritické myšlení bylo obráceno především do minulosti; nejen proto, že je snazší kritizovat minulost než dnes pracovat na zárukách slušnější budoucnosti, ale především proto, že taková kritika narážela na menší odpor moci: konkrétní úvahy o revizi systému pro ni byly podstatně nebezpečnější.

Revizionismus, věrný zároveň budoucnostní projekci ideální společnosti, odvedl také daň jistým tradicím evropského liberalismu, zejména onoho mělce zakotveného postoje, který svět kolem vidí prismaticem toliko kýžených práva už méně povinností. Ostatně i marxismus se původně napájel také z tohoto zdroje. Tato daň spočívala v atraktivním sice, zato však málo politicky praktickém, a tedy málo odpovědném důrazu na kritiku režimu z hlediska abstraktního ideálu. Taková kritika se obejde bez hlubší analýzy a to je její hlavní „výhoda“. S lacinou škodolibostí poukazuje vesměs na to, co režim postrádá z hlediska ideálu - například „autentického socialismu“, „socialistické demokracie“ nebo „demokratického socialismu“. (Tato snadnost, se kterou lze zaměňovat předměty a přívlastky, je příznačná pro nepevnou půdu, na které se taková kritika z pozice ideálu pohybuje; a jak je přitom význam těchto záměn podceňován!) Skutečnost, tedy to, co jest, je poměřována tím, co není, co by mělo být. Minimální pozornost je přitom věnována kritické analýze skutečnosti samotné: jak a proč funguje to, co funguje (i když třeba mizerně), jaké jsou či nejsou vnitřní meze změn systému a jak tyto meze, určují - spolu s mocí - i

sociální zájmy těch, kteří vůbec nejsou mocní. Taková kritika by nejspíše musela dojít k závěru, že socialismus je to, co existuje a nikoli k sebe klamně víře, že socialismus je to, co teprve bude uskutečněno. Vždyť jak dlouho se odkazuje na toto „teprve“... Ona víra je tu výrazem nechuti ke skutečnosti, která se právě *podobá* ideálu, a ne že nepodobá. Sám ideál je totiž přinejmenším problematický - kupříkladu již tím, jak se snadno a předsudečně ustálilo obecné mínění většiny radikálních socialistů a všech komunistů o tom, že především soukromé vlastnictví je to, co musí být zrušeno. A jak také snadno a předsudečně už po dlouhá desetiletí takovým socialistům uniká, že soukromé vlastnictví je čímsi podstatně důležitějším než jen do očí bijící nespravedlností a neodpovědností v extrémních případech kumulace soukromého majetku v rukou těch, kteří nepracují, ba ani se o svůj majetek nestarají. Že nemusí být jen abstraktním právním titulem pro hrstku nejbohatších, ale i osvojenou odpovědností pro miliony. (Bude třeba se v této souvislosti poctivě zamyslet i nad tím, zda hnutí „Charty 77“ nezůstalo také poněkud v zajetí povrchních liberalistických tradic. Zda akcent na práva ve společnosti, v níž moc doslova stojí na všeobecné, ba společenském, spíše však „erárním“, vlastnictvím přímo institucionalizované neodpovědnosti, na devalvací nejen práv, ale snad především povinností jako zvnitřněných postojů odpovědnosti, není opět zblouděním, jen jiným pokračováním těchže iluzí osmašedesátého...)

Vymstilo se také, že revizionismus více méně přijal pravidla hry, určená mocí: sváděl boje o tabuizovaná *témata*, o *osoby*, které měly jinak zmizet v jícnu orwelovské „jámy pamětnice“... *Metodologicky* však nepřinesl nového zhola nic - snad s výjimkou oživeného a modernizovaného strukturalismu v literární vědě. Ideologizované marxovské schéma myšlení zůstávalo; revizionismu šlo v první řadě o to, zda bude moci *po staru myslet o nových či zapovězených tématech*. Proto intenzita bojů se strážci ideologické čistoty zdaleka neodpovídala výsledkům. Ze všech těchto důvodů bylo dost jasné, co se odmítá, bylo ale velmi nejasné, co se pozitivně a především konkrétně pro danou chvíli postuluje: tedy vesměs vystačily líbivé fráze a hesla. „Socialismus s lidskou tváří“ byl právě takovým heslem. Nic proti dobrému heslu, kdyby bylo jen poetickou zkratkou promyšlenějšího programu institucionálních změn a legislativních opatření v různých variantách, počítajících tu s rychlejším, tu s pomalejším tempem změn. Kdyby nebylo právě jen výstižným heslem *neurčitých emotivních tíhnutí* těch, kteří se nechali oklamat, těch, kteří kdysi sami klamali a konečně i mnohých z těch, kteří to tenkrát odnesli.

Jak je možné, že nás leden 1968 zastihl vlastně všechny tak politicky nepřipravené? Jednou z ironických point „pražského jara“ je rezoluce cenzorů, zasláná nejvyšším orgánům strany (už z března 1968!), v níž nežádají nic jiného, než - zrušení cenzury! Legislativně však byla tato skutečnost potvrzena až v červnu.

Cenzoři měli se svou „rezolučně-revoluční“ iniciativou náskok dokonce tři měsíců. Ale vzápětí po červnovém zákonu už zase někteří politikové uvažují, že by se snad jistá následná cenzura přece jen měla zavést... Improvizace na improvizaci: kupodivu jen cenzoři řekli pádné slovo v pravý čas, a to už nějaký týden před tím vlastně stávkovali a nepochybně také diskutovali na pracovišti o demokratizaci. To dokazuje, že i represivní orgány byly ve stadiu značně pokročilého rozkladu. A přesto nic nebylo připraveno, nic nebylo promyšleno! Proč neměli

novináři či právníci připraveny nejrůznější alternativy třeba právě tiskového zákona? Vždyť ale nikdo neměl nic připraveno! Budoucí historik pochopí „pražské jaro“ z jednoho ročníku libovolných okresních novin daleko přesněji než ze studia Sbírký zákonů. Legislativních změn bylo méně než málo, k personálním změnám v mocenské špičce docházelo také jen velmi pomalu, a nebýt vstřícné ochoty některých konec konců rozumných funkcionářů, těsně spjatých se starým režimem, kteří sami rezignovali, byly by vlastně zanedbatelné. A sjezd strany mohl být přitom o několik měsíců dříve... Ale to sem ještě nepatří; chci jen připomenout, co se vlastně dělo v těch hektických měsících, když se nepřijímaly nové zákony a nepovolávali noví lidé. Všichni to víme, co se dělo: diskutovalo se, protože nic nebylo promyšleno předem. Proto se také diskutovalo hlavně o tom, co v minulosti nemělo být a přesto jaksi - bylo.

Jedno vysvětlení je snad nesporné, i když nebude zdaleka pro všechny přijatelné: reformní komunisté-intelektuálové byli vesměs se systémem spjati daleko více, než se zdálo, než by sami byli ochotni připustit. Byl to konec konců systém, který oni sami aktivně pomáhali uskutečňovat. Tak tomu zdaleka nebylo třeba v Polsku či v Maďarsku, kde se v roce 1956 intelektuálové solidarizovali se studenty a s dělníky a nikoliv s komunistickou stranou, a kde se proto dodnes vládnoucí režimy střeží překročit „jisté meze“, u nás už dávno překročené. Reformní intelektuálové se sice ocitali stále častěji v konfliktech s mocí, ale přesto od ní *neměli dostatečný odstup*.

Tuto generalizaci si tu dovoluji učinit, i když je zřejmé, že nelze bez dalšího do jednoho pytle strkat Mlynáře, Vaculíka, Galušku, Bartoška, Procházku atd., atd. Reformní komunisté-intelektuálové a především jejich skupinová mentalita, jak tu o ní píši, nicméně existovali a sehráli v letech 1968-1969 klíčovou roli. O tom, že mezi komunistickými reformisty byly nemalé *rozdíly* a zejména v tom, kdo k nim více a kdo méně patřil, se tu naprosto nehodlám přit: to bych musel napsat docela jinou knihu. Není to totiž to nejpodstatnější a pak: nevynáším soudy o jednotlivých lidech; spíše chci vystihnout *kolektivní nálady* a dispozice.

V posledních letech usilovali tito reformisté o liberalizaci systému, ale co tím mysleli? Nápravu některých minulých chyb, zefektivnění hospodářství a rozšiřování prostoru pro jejich vlastní tvůrčí realizaci. Někteří patrně mysleli na víc. Protože však víceméně všichni předpokládali, že systém se bude neustále jaksi zdokonalovat, nedistancovali se od něho do takové míry, aby jim mohlo a muselo být jasné, že už je dávno zralý na daleko fundamentálnější změnu, než může opsat jakkoli široce založená představa liberalizace - nehledě ovšem na limity vnější. Byli zvyklí a i do budoucna připraveni na konec konců pohodlnou, protože neodpovědnou guerillovou válku s mocí: budou i nadále přicházet s kritikou a budou požadovat více prostoru a moc bude muset nějak reagovat. S vlastní odpovědností spíše nepočítali, tím méně přivykli *roli konstruktivní opozice*, která bere v úvahu skutečnost moci jinak než jen jako zbytnou nepřijemnost. Zařídili se na dlouhý poziční boj a někteří se snad nejlépe cítili jako střelci ze zálohy. Na *pozitivní* obsah liberalizace nemuseli tedy pomýšlet, a proto ani na eventuální vlastní odpovědnost. Vlastně na tom nepodařeném socialismu tak trochu parazitovali. Vydrželi by jistě ještě dlouho: měli nastřádáno mnoho výbušných myšlenek a provokujících konceptů, ale neměli pro národ program

práce, který by zastavil proces všeobecného zaostávání (ve svých důsledcích vlastně rusifikace), ba dokonce ani žádnou promyšlenější taktiku a strategii pro mocenské střetnutí neměli. Do takového střetnutí by zdaleka nemuseli vstupovat oni sami: co by promysleli, mohli by použít jiní, kteří by měli větší politickou ctižádost a méně skrupulí tváří v tvář sféře moci. Ale nic takového reformisté nevzali v úvahu: netušili, že zakrátko budou bráni za slovo. A že v tom slově neobstojí.

Mocenské vakuum po lednu a slabý, nerozhodný Dubček v čele strany je vystavili nemilosrdné zkoušce. Kdyby v minulých letech soustředili více kritické energie na rozpoznání a analýzu vlastních omylů a skupinových mýtů než na všechno to, co jakoby mimo ně a proti jejich představám myšlenku a praxi socialismu deformovalo, museli by o povaze „reálného socialismu“ vědět mnohem více. Pak by ovšem museli jako ti, kteří měli téměř neohraničené možnosti ovlivňovat veřejné mínění, volit v roce 1968 mezi *dvěma* možnostmi: osvědčit daleko větší *zdrženlivost* u vědomí jinak neúprosné logiky nočního vpádu; logiky, která právě je tomuto socialismu vlastní. Anebo prokázat naopak daleko větší *kritickou důslednost* a to by znamenalo vnitropolitický vývoj urychlovat a současně bez prodlení připravovat váhavou moc i rozčilené veřejné mínění na nevyhnutelnost postavit se do pevného *obranného postoje* - do všech důsledků - *proti* neúprosné logice nočního vpádu. Iluze o povaze socialismu, nikoli jen jako abstraktní ideje, ale právě jako jejich vlastního reálného díla, byť snad poněkud „odcizeného“, zabránily jim rozpoznat tuto alternativu a odsoudily je k roli těch, kteří byli jen *jinak váhaví* než Dubček. A tak zároveň vývoj popoháněli i brzdili a nedokázali skutečně postihnout logiku blížící se intervence a především *podle této logiky jednat*. Život skomírající iluze o autentickém socialismu a tím i iluzi o sobě samých prodloužili o několik měsíců. Život reality tohoto socialismu - v dnešní „zostřené verzi“ jako trest za rebelii - pak prodloužili o mnoho dalších let.

A kdo jiný než právě kritičtí intelektuálové měl být bez iluzí? Protože však iluze měli, osvědčili, že jsou stále ještě někým jiným než lidmi neúplatného rozumu a morální odpovědnosti: že jsou především *zajatci vlastní minulosti*, které se doposud neodvážili zpřímá pohledět do očí.

„Pražské jaro“ se přitom tak velmi liší od polské a maďarské revolty v roce 1956 také proto, že bylo pokusem reflektovaným: reflexe mu předcházela, a tedy jej připravovala, prakticky bez zábran pak pokračovala až do srpna a ještě i dalších osm měsíců, ztlumená sice, ale zato s novou zkušeností. Ve srovnání s tím byl maďarský podzim jen málo artikulovaným výbuchem a polská reflexe po kulminačním bodě vývoje teprve následovala; ostatně za rok už byla zcela udušena.

Tato československá reflexe je skutečně tím nejcennějším, co „pražské jaro“ přineslo. Dokonce i tak skeptický pozorovatel, jako je Pavel Tigrid, uznává brilantnost mnoha intelektuálních výkonů, které události provázely. Nepodleháme však klamu: noviny a časopisy z let, dejme tomu 1966 až 1969 jsou a ještě dlouho zřejmě zůstanou vzrušující, poučnou a povznášející četbou. I formální úroveň publicistiky byla vysoká. Jestli je však z naší zkušenosti možno odvodit nějaké obecněji platné poučení, pak spočívá v tom, že kritičnost, která se zastaví na polovině cesty nebo třeba i ještě o kus dále, je ve skutečném mocenském konfliktu (nikoli tedy v polemice či v ideologickém sporu !) spíše *přítěží* než jen nedokonalým vodítkem... Nedůsledná kritičnost potlačuje v první řadě vědomí právě o své *nedůslednosti*, a je proto zdrojem

lehkomyslného opojení vlastní silou. Intelektuální výkony provázející „pražské jaro“ jsou proto neobyčejně inspirující *teprve* v osvětlení šokující skutečnosti nočního vpádu, v osvětlení, které prokázalo jejich nedostatečnost. Musíme souhlasit s Tigridem, když říká: „Trvalý význam je ve ztroskotání tohoto experimentu v té podobě, jak byl koncipován hlavními protagonisty“. Objasnit příčinu porážky polské a maďarské revolty je snadné, nebo alespoň snadnější: bylo v nich více živelnosti a méně kritického rozumu než v československém pokusu o reformu. Právě proto má také především jako *negativní zkušenost* svou nepopiratelnou hodnotu všechno to, s čím českoslovenští reformní intelektuálové přišli. Všechno, co bylo tehdy napsáno či řečeno, musí být proto interpretováno už vždycky *také z hlediska porážky*, která následovala.

Publicistika „pražského jara“ měla však i jiná slabá místa. Byla především zbytečně *rekriminující* a ve svém stylu *ideologická*. „Zbytečnost“ rekriminací je ovšem relativní: rekriminací bylo tuze mnoho jen vzhledem k „časové tísní“ reformy a vzhledem k povaze vnějšího konfliktu, v němž jsme se ocitli. To samozřejmě neznamená, že minulost měla být ponechána sama sobě, že dříve či později nemělo být vrženo nemilosrdně ostré světlo docela na všechno. Rekriminace však rozněcovaly veřejné mínění a také odrazovaly mnohé z těch, kteří nemuseli stát v řadách protivníků reformy - kdyby se vůči nim projevilo více politického taktu. Neboť především mělo přece jít o mocenské zajištění úspěchu reformy. Novotný jistě musel odejít, ale kampaň proti němu byla hodně trapná. Vlna rekriminací, osobně zacílených kritik a vynucených sebekritik v lecčems připomínala dobu těsně po válce, „dobu národní očisty“. Připomínala ji tím, jak i tentokrát šlo méně o spravedlivé vážení viny a více o *odreagování* ponížení, právě toho ponížení, které si mnozí navozovali sami, tím, že byli dříve naivní nebo zbytečně oportunní. Je pravda, že snad nikdo nebyl v osmašedesátém fyzicky či existenčně ničen, ale je také pravda, že mnozí byli zcela zbytečně tisknuti ke zdi, veřejně ztrapňováni, vláčeni hanbou, dokonce i když už třeba dávno z veřejného života odešli. Existenčně byli postiženi především pracovníci nižšího stranického aparátu; někteří nemohli najít práci ani v továrnách. Vcelku klidně řešily problém „očisty“ nejvyšší stranické instituce, jako např. Vysoká škola politická ÚV KSČ.

Často prokazujeme krátkou paměť, když po letech vzpomínáme jen na opojnou atmosféru roku 1968. Bylo však toho roku také mnoho nedůvěry mezi lidmi. Vždyť reformní komunisté měli za sebou dlouhou, intimně společnou zkušenost, která je nemohla nepoznamenat. Bylo rozhodně méně těch, kteří za sebou neměli dogmatickou minulost, ne-li ještě něco horšího, než těch, kteří kdysi víceméně abdikovali na vlastní rozum a mravnost. A všechno se mezi nimi vědělo: dnešní spolubojovníci - zahajovači obrodného procesu včera ještě jeden druhého likvidovali v kuloárech vědeckého ústavu a včerejší zahajovači sekernických kampaní dnes zase tvrdě likvidovali dogmatiky, kteří zaspali dobu, řečeno jazykem Havlovy *Zahradní slavnosti*.

Tolikrát byli svědky cizího, ale i vlastního oportunistického převlékání kabátu, taktických lží, konjunkturalismu! A tak mnoho vzájemné důvěry, tolik potřebné pro pevnou a rozhodnou politiku, mezi nimi nebylo. Zdálo se, jako by se někteří pořád obávali, že na ně někdo něco vytáhne ze starých análů... A snad proto tolik a tak nutkavé potřeby přihlašovat se k těm či oněm myšlenkám a distancovat se zase od jiných, hlásit se k plénům, závěrům, projevům, soudruhům,

klasikům, k takovým či onakým tradicím, socialismům, demokraciím... A podobně se distancovat, zpravidla od minulosti. Byla to přímo *revoluce rezolucí*, prohlášení, manifestů, sebekritik, vyjádření... V nestálé nejistotě poměru byla zřejmě pocíťována potřeba využít a nejednou i docela přešít kabát...

A tak nezvládnutá minulost (nebo snad docela nezvládnutelná?) vedla k tomu, že se mnozí mluvčí radikalizovali často docela bezděčně, strženi jakýmsi davovým samopohybem, motivovaným v konečné instanci nedůvěrou. Nezvládnutá minulost tu není tématem k moralizování. Za určitých okolností je to *politikum prvořadé důležitosti*: v roce 1968 sehrálo očividně negativní roli. Nejen tím, že se mnozí snažili překřičet svou vlastní minulost a v tomto úsilí nejednou „přepadávali“ do extrémů a exhibicionismu (Sviták, Hochman, Pachman...); ale především proto, že bylo tak málo lidí veřejně známých, kteří by měli zároveň s mocí či vlivem také obecnou důvěru. Neboť taková důvěra se rodí zpravidla jen tenkrát, když všichni procházejí těžkou zkouškou a alespoň někteří pak v ní obstojí se ctí. Ale v posledních dvou desetiletích našich dějin nebylo žádných takových zkoušek. Dnešní reformisté sami zprvu věřili dogmatům, byli agilní, někdy horliví, pak postupně víru ztráceli, zbavovali se některých iluzí - střízlivěli. Nic víc. Ani ti z nich, kteří seděli v žalářích, nebyli z tohoto hlediska jiní - vždyť i mezi nimi byli přesvědčení konzervativci. Nebyl totiž žádný československý „šestapadesátý“, nebyla žádná společně prožitá zkouška, nebyl nikdo, v koho by se vkládaly třeba tajné či neodůvodněné naděje. Neměli jsme poražené kdysi politiky, jejichž návrat bychom si přáli: ani Gomulku, v něhož Poláci tolik věřili, ani Nagyho, tím méně de Gaulla...

Kdo se tedy v atmosféře provizoria, mezi nechtěnou minulostí a nejistotou, neurčitou budoucností vlastně mohl pustit do odvážné, perspektivní politiky? Nikdo kupříkladu nemohl říci nic takového, aby to mělo šanci uklidnit naše spojence a aby to vzápětí nevyvolalo bouři odporu doma. Výbuch rezolucí a prudký pokles na žebříčku „hitparády“ politických osobností by okamžitě následoval, neboť druhý den by přece všechny masové sdělovací prostředky spustily furore, že „zrazuje“ a tedy - pryč s ním! Přihodilo se to i Josefu Smrkovskému, který během návštěvy parlamentní delegace do SSSR pronesl několik diplomatických chlácholivých poznámek, adresovaných výlučně sovětskému publiku; připustil v nich mimo jiné, že ne všichni v Československu vystupují pro socialismus. Nic víc. A to patřil Smrkovský mezi těch několik, kteří měli důvěru největší...

Kdyby se měl kdo odvážit takového statečného taktického kroku, neměl-li by ztratit důvěru, a především měl-li jeho hlas být i doma respektován, musely by patrně druhý den všechny noviny upozornit, že je zcela spolehlivě zjištěno (pokud možno přímo a diskrétně od politika samotného), že to vůbec nemyslel tak, jak to říkal. To že je jen - mezi námi Čechy - taková chytrá finta na Brežněva... Protože odvážný politik by si patrně nebyl jist, zda lidé novinám uvěří, mrkal by významně už rovnou z televizní obrazovky právě při slovech, která mohla vzbudit nelibost - a všichni by se pak hlasitě ubezpečovali, že ano, že taky viděli, jak výmluvně mrkal... Byla by po takovém vystoupení Moskva klidnější? Nedělala-li se politika v roce 1968 zrovna takhle, dělala se

hodně podobně.

Reformním komunistickým politikům se ani trochu nechtělo do nepopulární politiky, jako by bylo možné se něčemu takovému vyhnout zejména při politice skutečně koncepční. Popularita a sympatie veřejnosti byly pro ně do té doby neznámým a nepochybně *slastným zážitkem*, opiem sebezapomenutí, jakousi očištnou koupelí. Reformní intelektuálové, kteří denně vemlouvavě politikům radili ze stránek novin a časopisů, je vesměs k nepopulárním krokům (předpokládám samozřejmě, že ve prospěch reformy), také nenabádali. Ti i oni chtěli být oblíbení; bylo to příliš opojné, než aby se toho chtěli vzdát. Snad jedině Zdeněk Mlynář věděl cosi o rubu každé skutečné politiky a na popularitu se neohlížel - a také ji povážlivě neměl. Byl ochoten prosazovat i velmi nepopulární opatření (např. následnou cenzuru v červenci 1968), která by jistě vyvolala hlasitý pískot v hledišti; protože však toho mnoho neprosadil, nemůžeme s jistotou říci, zda to mohlo či nemohlo mocenskému úspěchu reformy pomoci. Nebylo prostě u nás doslova nikoho, kdo by byl nadán obecnější autoritou a o jehož počestných záměrech by se přitom nepochybovalo, i kdyby se uchýlil byť jen k diplomatickým výrokům, adresovaným přímo či nepřímo „spojencům“. Dětské *zaměňování pravdy vůbec s „pravdomluvností“* v denní politice, tato pokrytecky svatouškovská iluze bázlivě moralistní přízemní české politiky si tu znovu přišla na své. U nás se ostatně Machiavelli nikdy nečetl...

V těžkých poválečných dobách mohli před římským lidem promlouvat politikové, kteří ještě nedávno jako vojáci bránili zemi před armádou východního souseda, o nutnosti přátelských vztahů k němu, o jejich osobní loajalitě k Moskvě a o důvěře v dobré úmysly generalissima - vůbec nemuseli mrkat či dávat jiná srozumitelná znamení, že si to tak docela nemyslí. Všichni to přece věděli. Byl tu totiž společný národní zážitek boje proti agresorovi - a především díky jemu se Finům podařilo - uhájit si nezanedbatelný kus státní suverenity. Podobné společné zážitky mají i Poláci, docela jistě i Jugoslávci, Albánci. Všichni, kteří bojovali, ať už proti komukoli!

Reformní politikové byli však stále obloženi náhlou ztrátou důvěry, stále byli totiž „v podezření“. Vždyť nikdo z nich nikdy neosvědčil silnější loajalitu než tu ke straně a zfušovanému socialismu. A tak snad právě proto, že mnozí jsme po válce socialismus více méně s důvěrou přijali, byli jsme nyní tolik nedůvěřiví sami k sobě, když jsme tento socialismus měli začít předělávat. A také proto, že jsme se nikdy nevzepřeli tomu, co nám nyní zhuštěně defilovalo před očima na stránkách novin a časopisů jako více méně souvislý řetěz minulých i současných bezpráví...

Bylo by jinak povinností intelektuálů, aby postavili hráz moudré rozvahy této destruktivní nedůvěře mezi lidmi. Ale mnozí si patrně sami nebyli jisti, kdo je zítra odhalí jako bývalé sekerníky nebo jen trestuhodné naivní bulíky. A proto nejednou i oni sami zvyšovali dávky oné drogy, která chutnala jako svoboda, ale byla zatím jen útěkem před odpovědností. Která vypadala jako pravda, ale byla zatím jen přepjatou polopravdou. A tak jsme se vzájemně popoháněli k netrpělivosti a radikalismu, protože v klidnějších dobách jsme před osmašedesátým zřejmě soudili, že v této drsné době zpytovat svědomí je vhodné leda tak pro sentimentální moralisty a ne pro prapoperečníky pokroku.

Slyším námitky těch, kteří působení reformních komunistů-intelektuálů v masových sdělovacích prostředcích berou v ochranu: nešlo o monomaničtý monolog posedlých novinářů a publicistů, ale o zvláštní formu dialogu s konzervativci. Neboť vnitřní a skrytý tlak aparátu, hrozivější o jejich mezinárodní propojení, o kterém věděli všichni, trval. Že jejich vliv byl zanedbatelný, patřilo k předsudkům a omylům optiky osmašedesátého. Konzervativci se toliko vytrahovali veřejnému pohledu - ale aparáty vždycky pracovaly spíše v skrytu a v protireformních intrikách nikdy neustaly. Právě proti nim progresivní vedení strany potřebovalo mobilizovat občanstvo. A k tomu potřebovalo i sdělovací prostředky. Skryté síly na tento „dialog“ odpovídaly po svém, „objevovaly skryté zbraně“, organizovaly „podvratné kampaně“ a vzápětí je „odhalovaly“...

Na podobné námitky je namístě odpovědět, že na konzervativce žádné argumenty nemohly platit. Na sílu mohla platit jen síla. Vést s nimi tento „zvláštní dialog“ znamenalo zaměřovat politiku s akademickou disputací. A tak spíše než s nimi vedli publicisté nejednou boj se svými bývalými názory: nic nás přece nerozčílilo tak jako zjištění, že někdo neústupně setrvává v našich vlastních minulých omylech (Koestler).

Reformní marxisté-intelektuálové se zejména právě v roce 1968 slovy často distancovali od jakékoli ideologie. Pravda o sociální skutečnosti byla pro ně neslučitelná s jejich bývalým ideologickým pohledem na svět. Ale *ideologické dispozice*, ideologického stylu v myšlení a jednání se vesměs ještě nezbavili. Zřící se doktríny, právě jako doktríny, to je jen *první krok* na cestě k bezpředsudečnému poznání a navíc ten nejsnazší. Nutkání přihlašovat se pořád pod nějaký prapor, znovu a znovu definovat vlastní východiska, ať již pozitivně či negativně, byť by i problém, o kterém byla třeba právě řeč, byl docela konkrétní - to je právě *ideologický styl*. Ideologická politika se vyznačuje mimo jiné *explicitní rétorikou* - všechno musí být řečeno tak říkajíc „po lopatě“ . Nezná zdrženlivost *zamlčených předpokladů*, řeč konkrétní a věcnou, bez níž není možný politický pragmatismus. Explicitní rétorika znemožňuje pružnější reagování na změny v situaci, protože všechno řečené je příliš pevně vetkáno do obecnějších a nejobecnějších souvislostí. Ideologické myšlení, byť už bez doktríny - to je stále ještě spolehlivý prostředek, jak přehradit cestu analytickému myšlení, jak odrazovat od věcného politického jednání. I zcela praktické problémy se takovým přístupem neobyčejně komplikují, protože ideologická mánie spojovat všechno se vším prostřednictvím abstraktních konceptů činí jakoukoli situaci vlastně neřešitelnou. Místo aby se střetávaly konkrétní návrhy, potýkají se pojmy - a za nimi se skrývají lidé, kteří se nejspíše bojí samostatně jednat a vzít na sebe kus odpovědnosti, eventuálně i rizika.

Nebylo také bez významu, že takový způsob disputace je pro pozorovatele zvnějšku něčím jako manželskou hádkou v paneláku, při níž si dotyční vyměňují názory za pomoci megafonu. Může pak dokonce vzniknout klamná představa, že spor je mnohem prudší, než je tomu ve skutečnosti. Vždyť velká slova roku osmašedesátého tak často zastírala bezradnost! „Spojencům“ se to ovšem muselo jevit docela jinak. Způsob, jakým jsme řešili naše problémy, se opravdu někdy podobal provokaci - s cílem pozvat cizí vojska. Vždyť když už jednou v domě s tak tenkými a propustnými zdmi bydlíme, měli jsme se dorozumívat způsobem, který nevyvolával tak rozčilenou

ideologickou rezonanci. Antiideologická publicistika byla však v roce 1968 ideologickým stylem přímo fascinována. A sféra politiky se tomuto uhranutí také nedokázala vzepřít.

Dlouhý, velmi dlouhý text Akčního programu KSČ z 5. dubna se objevil - pozdě. Jistěže bylo ctižádostí vedení strany a autorů programu získat ztracenou iniciativu, ale veřejné mínění se tou dobou už upínalo k představám, které program jen z menší části sliboval naplnit. Že přišel pozdě, byla z hlediska nového vedení strany chyba - za to autoři textu, přední komunističtí intelektuálové, nenesli žádnou odpovědnost.

Program sám byl a je v dějinách strany nepochybně revolučním činem. Z hlediska dosavadní ortodoxie obsahoval celou řadu zcela kacířských myšlenek. Pro veřejnost, do značné míry i pro stranickou veřejnost, byl však zklamáním. Taková už byla logika vývoje obrodného procesu; strana, resp. její vedení, byla od samého počátku ve vleku událostí a na vývoj veřejného mínění stačila sotva reagovat. Ztráta iniciativy byla zřejmě už nenapravitelnou ztrátou a konzervativcům, právě tak jako „spojencům“ se musela jevit jako harakiri; ústup z pozic důsledného mocenského monopolu je v totalitním režimu bezprostředním ohrožením mocenských pozic vůbec. Vždycky je to překvapivá podívaná, jak rychle a nezvratně se takový systém začne rozkládat, když jednou zaváhá. Zaváhal? Snad ani tak to nelze říci. Novináři, zprvu téměř výlučně komunisté, si výsledky lednového pléna prostě vysvětlili po svém, nikoho se neptali a uvedli do pohybu veřejné mínění a to zase zpětně ovlivňovalo způsob reagování sdělovacích prostředků... Akční program byl už jen „reakčním programem“, reagoval na cosi, co se odehrálo mimo vůli vedení strany a skutečnost, že byl přijat spíše skepticky, byla dalším, zcela výmluvným dokladem hloubky krize dosavadního systému.

Formulace programu jsou příznačné pro způsob politického myšlení opatrnější části stranické inteligence: problémy jsou jen pootevírány, úhybnou dikcí jsou vzbuzeny jistě- naděje, ale zároveň vždy i posíleny skeptické obavy. Podle nálady čtenářů mohl být text jednou přečten jako slibný, podruhé jako nepřijatelný. Jistě v tomto smyslu neblaze působila jeho mnohomluvnost a obecnost většiny formulací.

Daleko stručnější výčet například předpokládaných legislativních opatření by jistě působil přesvědčivěji.

Úvahy o novém pojetí vedoucí úlohy strany upoutaly na sebe největší pozornost, protože právě v tomto principu byla shledávána prapříčina všech problémů. Veškeré ubezpečování o novém pojetí vedoucí úlohy strany nemohlo přesvědčit žádného soudného člověka, protože ten se musel ptát, co se bude dít, když oné předpokládané dobrovolné podpory lidu KSČ nedosáhne. O tom samozřejmě v programu nic nebylo. Nemá smysl podrobněji celý text analyzovat. Od okamžiku jeho publikace bylo zřejmé, že základní kameny systému zůstávají na místě a že vlídnější rétorika je jen realistickým výrazem nejistoty, zda veřejnost bude s programem dobrovolně svolná. Tuto nejistotu veřejnost - včetně komunistů - dobře vycítila a stále zřetelněji začínala dávat najevo, že jsou i jiné možnosti jak vybědnout z hluboké společenské krize, než program naznačil.

Formulovali je především novináři a publicisté na stránkách novin a časopisů. Kritizovali pomalé tempo kádrových změn, odhalovali konzervativce byvší, jako Viliama Širokého, Karola Bacílka či Alexeje Čepičku, i ty, kteří byli ještě ve funkcích, a rozvíjeli úvahy na téma politického pluralismu, rehabilitací, občanských svobod a práv... Dnes je čtenářský dojem z jejich výkonů značně rozporný. Nejen proto, že známe rozluštění srpnové tajenky, ale i proto, že publicistika se tou dobou napírala - kamsi do prázdna. Není tu *skutečný protitlak* ani *argumentu*, ani *moci*. Neboť ani v roce 1968 nebylo tu oné otevřené arény institucionalizovaných konfliktů, které se říká politika. Místo ní jen občasné repliky slábnoucí fronty konzervativců a pak už toliko váhavost, rozpačitost a obavy progresistů ve vedení. Neexistence jakéhokoli protitlaku se ukazuje jako nejen politicky, ale občas už i intelektuálně zhoubná. Jen protitlak přece zjemňuje úvalu, kultivuje politický instinkt, nutí k přezkoumání priorit, k hledání odstíněnějších alternativ, ke skepsi vůči možnostem slova... Jsou-li odpovědi na tlak sdělovacích prostředků jen Dubčkovy rozpačité prosby o pochopení složitosti situace ve vedení strany, pak úroveň politické publicistiky nutně klesá, což se dá jen po nějakou dobu zastírat eskalací požadavků s „drzejším“ tónem. Dnešní čtenář si musí klást otázku, kam by to všechno bylo vedlo, nebýt srpna. Vždyť posléze redakce některých novin a časopisů otevřeně vypověděly jakoukoli poslušnost i vůči svým vydavatelům, kteří s nimi nedrželi, nemohli držet krok, a více méně přímo řekly, že sdělovací prostředky budou napříště řízeny „samosprávou novinářů“. Ale to přece není natrvalo možné, to snad každý tuší, že tohle není možné! V nastalém vakuu sil ztráceli prostě novináři vědomí pevnějších obrysů reality, které na čas jakoby zmizely v mlze všeobecné euforie. Za politické se pokládalo být především „progresivní“, kritický, skeptický ke všemu, co souvisí s mocí, ničemu nevěřit, ze všeho vyvodit provokující otázku, stupňovat požadavky...

To ale nebylo politické, to bylo jen jaksi fatálně *přechodné*. Politika je vždycky složitou interakcí sil a zájmů. Několik prvních měsíců roku 1968 se jen zdánlivě žádné výrazné „protisíly“ na scéně neobjevovaly. Domácí konzervativci jimi sami o sobě nebyli - jejich vnitropolitický význam se nejspíše dramatizoval; nedoceňovalo se však naprosto jejich „internacionální“ zázemí. Ty tlaky, které se objevovaly za viditelnou scénou, byly totiž hrubě podceněny. Specifickým fenoménem bylo něco, co lze jen s malou nadsázkou označit za „bulvární a nacionalistickou žurnalistiku“. Vznikla z pouhé touhy po čtenářském úspěchu, jako „odškodnění“ za nedávný půst. Nahaté slečny se objevovaly vedle líčení hrůz padesátých let či rekonstrukcí případu nejasné smrti Jana Masaryka...

Ze všech periodik nejradikálnější byl *Student*. Mladí intelektuálové, kteří do tohoto týdeníku psali, neměli za sebou žádné staré hříchy, necítili za minulost osobní odpovědnost, ale o politické odpovědnosti také nic nevěděli. Neměli odkud. A tak psali, co chtěli. V tomto smyslu je *Student* instruktivní četbou. Psalo se tam o procesech, o policejní zvůli, o emigraci (o emigrační literatuře a dokonce rozsáhle o redakci Svobodné Evropy, s níž v Mnichově natočili dlouhý interwiev), o arabsko-izraelském konfliktu a o Izraeli samotném, o radikálním studentském hnutí na Západě - a také trochu o studentském hnutí v Československu. Hlavním autorem *Studenta* byl Ivan Sviták, který tu postupně uveřejňoval nové aktuální texty, ale také staré, více méně soukromé poznámky,

kteře nemohly být původně určeny k publikaci; Sviták byl přítom mezi radikály absolutní jedničkou. *Studenta* jedni vynášeli do nebe jako jediný „netaktický“ časopis, kterému jde jen a jen o pravdu, a jiní kaceřovali za neodpovědnost a senzacechtivost. *Student* však těžko mohl být v nastalé atmosféře jiný. Vzhledem ke svému čtenářstvu a ke svému autorskému okruhu byl právě tak neodpovědný jako Rudé Právo - opět vzhledem ke svému čtenářstvu a svému autorskému okruhu. Byla to prostě „odvaha“ říkat neslýchané věci, ale méně už odvaha vidět možné důsledky takového počínání a co horšího, nejméně ze všeho pak odvaha postavit se těmto důsledkům tváří v tvář.

Jistěže novináři a publicisté nemohli vytvořit sami proti sobě nějaký zjevný protitlak, to zpravidla obstará fungující politika. Mohli však protitlaky více *předjímat*. Ale oni byli právě málo vvyklí na to, aby si sami ukládali meze - ty jim vždycky ukládal někdo jiný.

Teprve zesilující vnější tlak po drážďanské schůzce „spojenců“ vytvořil novou situaci. V ní se začala vytvářet jakási jednotnější fronta, jejímž společným jmenovatelem byla starost o suverenitu a zesílený nacionalistický tón. Avšak místo větší zdrženlivosti zvolili reformní novináři pošetilou taktiku vysvětlovat spojencům, že to, oč v obrodném procesu jde, není namířeno proti socialismu, nýbrž právě naopak... Tyto pokusy spíše jen přilévaly oleje do ohně. Posilovaly však stále iluzi, že spor se koncem konců může vyřešit trpělivou a nezaujatou diskusí: v nejhorším případě přestřelkou slov. Větší zdrženlivost nebyla ovšem, jak už jsem napsal dříve, *jedinou* možnou reakcí. Bylo také možné „starost“ spojenců vzít na vědomí *docela jinak*: vnitropoliticky vývoj spíše urychlovat a zároveň jim dát na srozuměnou, že před žádným nátlakem reformisté dobrovolně neustoupí a že počítají konec konců s nejhorším. Místo takového postupu však vsadili na Dubčeka a spol., že ti to už nějak zařídí: „Jsme s Vámi, buďte s námi!“ Celá pošetilá naivita „pražského jara“ je v tomto okřídleném hesle, které znamenalo, že odpovědnost se prostě přenesla na několik progresistů ve vedení strany, kteří měli osvědčit diplomatické schopnosti a odradit Brežněva od nejhorších nápadů. Ani tentokrát si sdělovací prostředky a tedy intelektuálové, kteří je ovládali, nepřipustili tlak přímo „na tělo“: mezi sebe, svůj neúplatný kritický rozum a hrozbu okupace vsunuli slabé politiky, neschopné zbavit se iluzí o sovětském socialismu. Rozhodující měrou se pak přičinili o to, aby tito politikové byli pozdviženi na piedestal pokrytecké, protože neodůvodněné všenárodní důvěry, aby byli sentimentálně heroizováni a předem pasováni na zachránce národa...

Dnes se nejspíše většina reformních intelektuálů bude hájit tím, že o nebezpečí věděli, že si „srpen“ dovedli velmi živě představit, a možná pateticky dodají: tragičnost situace spočívala v tom, že se k „srpnu“ špelo *přesto*, že jej tak mnozí očekávali! Tedy něco jako tragický osud? Odmítám takový výklad, který osobní odpovědnost ruší poukazem na rozpoutané síly rádooby antického dramatu: kdyby reformní komunisté-intelektuálové vývoj skutečně předjímal, muselo by to být patrné z jejich vystupování - nikoli jen z šibeničního humoru, který byl zejména v létě tak v módě. Možná, že v létě už bylo opravdu pozdě na všechno. Ale platí to i o jaru 1968? Kritický moment, *před* kterým bylo ještě možné a účinné uložit si větší *sebe-kázeň*, byl evidentně promeškán: nebyl totiž vůbec rozpoznán. *Po* tomto momentu zbývalo už jen mobilizovat *vůli* k

obraně, pak už bylo lhostejné, zda a jak by to Moskvu ještě více rozdráždilo. Ani k takové mobilizaci nesebrali však reformní komunisté odvahu.

Ti, kteří s protitlakem museli počítat od první chvíle, osvědčili přece jen větší schopnost střízlivé politické analýzy, větší fantazii při vytypování možných taktických alternativa především daleko větší politický realismus. Je příznačnou shodou okolností, že texty, v nichž se takové schopnosti prokázaly, nebyly nikdy během „obrodného procesu“ publikovány (otisklo je až *Svědectví* č. 45). Jsou to interní dokumenty přípravného výboru KANu, Klubu angažovaných nestraniků. Tito lidé, kteří tvořili vedle K 231 jedinou, avšak jen zárodečně organizovanou společenskou sílu, nezkompromitovanou aktivním podílem na tzv. deformaci, neměli nikdy jako plnohodnotní občané svůj legalizovaný prostor. Vlastně po celou dobu „pražského jara“ pak vedli složité a důvěrné jednání s Mlynářem a Kriegelem o povolení KANu jako politického klubu - se ctižádostí nikoli jen diskutovat, ale samostatně na veřejnosti vystupovat.

Museli neustále reagovat na měnící se situaci, na měnící se postoje mocenských míst a zároveň na to, že i ve fázi jednání s mocí už jejich kluby (ve všech okresech a krajích v Čechách) vlastně působily. Trvající protitlak je přiměl k prozíravosti a odpovědnosti. Jakkoli jejich tehdejší význam nebyl vůbec rozhodující, patří dokumenty KANu k těm nejpoličtějším textům, které během „pražského jara“ vznikly. Třeba však s politováním konstatovat, že střízlivost i těchto interních textů nepříliš ovlivnila to podstatné, totiž vystupování jednotlivců z KANu na veřejnosti. Jejich proslovy či články se nevymykaly z obecného tehdy průměru rozčilení a euforie. Texty přípravného výboru zůstávají nadějí do budoucnosti: politickou zdatnost osvědčí spíše lidé noví, nezatížení minulostí. Lidé, kteří odmítnou válku se strašidly vlastních ideologických stínů, kteří odmítnou nesmyslný ideologický slovník vystřízlivělých dogmatiků, těchto „vyléčených alkoholiků“ (*terminus technicus*, nikoli nadávka!) a s ním i neexistující problémy a pustí se do řešení problémů, které tu skutečně jsou.

Podobně pozoruhodná byla také aktivita tzv. „Kruhu nezávislých spisovatelů“ ; klidná sebedůvěra, tolerance a rozumná kritičnost to byly často vlastnosti právě těch, kteří stáli dosud mimo a nebyli přitom lhostejní. Nejprovzbudivější bylo, že odtud se ozývalo tak *málo rekriminací a výčitek*. Nejspíš proto, že tito lidé nemuseli mít příliš mnoho problémů se sebou samými, se svou minulostí.

„Koordinační výbor tvůrčích svazů“ byla jakási střešová organizace inteligence a její vliv byl značný, byl to však vliv v mocenském vakuu, a proto neměl být přeceňován, neboť tím byla přeceňována i role intelektuálů. V té době pořád ještě míra okázalé demokratičnosti jednotlivých svazů a koordinačního výboru, demokratičnosti, orientované navenek, k celospolečenským problémům, byla větší než míra fungující demokracie uvnitř většiny jednotlivých svazů, včetně Svazu spisovatelů. Pokud to nesvědčilo o ničem jiném, tedy alespoň o tom, že velká, celospolečenská politika, jak se nezávazně praktikovala na stránkách novin a časopisů, byla pořád snadnější, než „malá“, konkrétní politika za vlastním prahem.

Umělecké svazy, organizace strany na vysokých školách i jednotlivé redakce navazovaly

kontakty s dělníky, s jejich odborovými a jinými organizacemi. Bylo to něco jako heslo dne: svazek intelektuálů a dělníků! Redakce *Literárních novin* zavedla novou dvoustránku „Dělnické tribuny“. Také studenti začali chodit na závody a vydrželi v tom pak ze všech nejdéle. V dlouhých diskusích si intelektuálové s dělníky vysvětlovali vzájemné postoje a většinou úspěšně dokázali vyvracet vzájemné předsudky. Byla to chvályhodná aktivita: jakkoli nemohla ani zdaleka nahradit normální komunikaci živé, demokraticky fungující společnosti, byl to výraz dobré vůle překonat vzájemnou neznalost a izolovanost. V některých případech pak i dohodnout společný postup. Horizontální vazby byly vůbec největším nebezpečím pro starý politický systém - to se tedy sice před srpnem spolehlivě ověřilo, ale po srpnu pak jen zcela nedostatečně využilo.

„Pražské jaro“ dalo bezděčně vyrůst i nečekaným květům. Oživení sboru křesťanských církví i „Díla koncilové obnovy“ upozornilo na filiační linie ducha neméně českého, na dosud existující tradice mnohem dávnější než všechny ostatní. Nerozvíly se a obecné pozornosti spíše unikly. Snad se sluší vzpomenout jich alespoň jako povzbudivého dokladu, že ani dlouhá zima nezničí zárodky života, pokud ovšem mají vnitřní potenci.

Společným postupem (z hlediska pozdějších trestajících interpretů tedy „zrežirovaným“) vyznačovalo se také sepsání a publikace pověstných „Dvou tisíc slov“. Iniciativa vyšla od vědců tentokrátě většinou přírodovědců, „slova“ dal dohromady Ludvík Vaculík a jednoho dne je pak otiskly *Práce, Zemědělské noviny, Mladá fronta a Literární noviny*. Snad právě všechny tyhle vnější okolnosti, které nasvědčovaly, že lidé se domluvili, aniž se předem zeptali, vyvolaly takové mocné vzrušení dokonce i v táboře progresivních politiků. Nikdo však nechtěl nic tajit a pak překvapit: novináři marně čekali celou noc na Josefa Smrkovského, aby mu řekli, o co ve „Sloveh“ půjde a aby mu vysvětlili, co by mu eventuálně při prvním čtení uniklo. Což se stalo: Smrkovský na setkání s novináři nepřišel a potom téměř propadl hysterii: mluvil pomalu jako Brežněv a hrozil tanky. Bylo to trapné. Ukázalo se, že progresivní politici a progresivní novináři si spíše nerozumějí než rozumějí.

„Dva tisíce slov“ se ničím mimořádným nevymykalo z dobové politické publicistiky; snad leda tím, že nápadně apelovalo právě na pozitivní řešení politických problémů především v místech a podnicích, tím, že bylo kultivovaně střízlivé. Bylo však v některých částech formulováno jako výzva, byť se v ní doporučovalo, aby se lidé zasazovali za řešení především malých a menších zamrzlých problémů méně však běžnými prostředky: například vyvěšováním stanovisek na vrata - když to nepůjde jinak, zakládáním výboru k řešení problémů; které nikdo nechce řešit. Ale vyzývalo se také k demonstracím, k demonstrativním pracovním brigádám a ke sbírání na dary pro ty, kteří by měli odejít do důchodu. Ve „Sloveh“ bylo řečeno realisticky, že od centrálních míst nelze momentálně už čekat víc a že je třeba dát zodpovědným lidem více času k práci. Že minula sezóna překvapivých odhalení, vysokých demisí a opojných projevů nebývalé slovní smělosti... Byl to dobrý, politicky chytrý text. Nebylo takových mnoho. Vášně rozhodně spíše tlumil než rozněcoval. Iniciátoři a autoři nenesou tentokrátě odpovědnost za zděšení politiků - snad opravdu na politiky příliš mocně zapůsobilo, že text se objevil naráz ve čtyřech novinách,

což byl trik, který se dříve dařil výlučně jim, nejvyšší moci. Toto jejich zděšení bylo varovným signálem, který nebyl doceněn. Prokázalo se tu, že i progresisté ve vedení strany nejsou s to připustit, že iniciativa by skutečně mohla přicházet zdola a být přitom inspirována někým jiným než právě jimi.

Po čase se leccos vysvětlilo, nejsilnější slova odsudků byla relativizována, ale byl to především tlak „spojenců“, který trhliny v důvěře veřejnosti k progresivním politikům zacelil - příliš snadno. Pak už bylo pozdě - když progresivní politikové podepsali moskevský diktát, tak jako jiní demokratičtí politikové akceptovali před třiceti lety mnichovský diktát... Bylo pozdě připomínat, že právě ve „Dvou tisících slovech“ se praví, co mělo být připomínáno i jinde a jinými znovu a znovu: „Své vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát...!“ Nebo to byla právě tahle slova o zbraních, která vyvolala takové rozčilení? Zbraně proti komu? Proti Sovětskému svazu? To bylo naprosto nepřijatelné, byť i jen jako pomyslení pro mnoho komunistů, nepochybně i pro celé vedení KSČ. Ty zbraně nemusely být použity, dodávám. Mělo se však ukázat, že je máme připraveny proti každému agresorovi. Je docela pravděpodobné, že by u toho zůstalo. Alespoň jsme to měli zkusit. Ale zbraně proti Sovětskému svazu?

Sovětské zbraně proti Československu, to je něco jiného. To už jde jaksí spíše. A také zbraně německé, polské, maďarské, bulharské.

Nebudu si tu hrát na sovětologa a nebudu na tomto místě hádat, proč došlo k vojenskému obsazení země. Není předmětem sporu, že svou roli tu sehrály tlak Ulbrichta a Gomulky, obava z oslabení Varšavské smlouvy, kdyby třeba Československo se později rozhodlo z ní vystoupit, nechuť k pokusu, který by učinil sovětský socialismus z hlediska dalších perspektiv socialismu ve světě definitivně neatraktivním..., ale možná že také Haďákovy karikatury, se kterými prý Brežněv v Čierné mlátil o stůl... Možná také, že šlo především o naše zásoby uranu...

V každém případě musely vlastní přípravy k okupaci začít už někdy na jaře: západní vojenští odborníci tvrdí, že mezi březnem a květnem. Pak se už čekalo jen na politické rozhodnutí o okamžiku vpádu.

Dnes tedy víme, že dlouhé měsíce se okupace připravovala, že se patrně vážila všechna pro a proti. Z tohoto hlediska není tak důležité to, o čem se můžeme jen dohadovat, totiž jaký byl hlavní důvod okupace (a možná, že jich bylo víc, možná, že rozhodnutí nebylo zcela racionální, možná, že rozhodly i nahodilosti...); důležité je zkoumat, *zda jsme udělali všechno, co bylo v našich silách, abychom jí zabránili*. Abychom k ní sami nedali *zbytečné* záminky, či abychom přiměli Kreml k rozhodnutí plánovanou už okupaci nakonec neprovést. To je ta důležitá otázka a na ni také mohu odpovědět, protože relevantní skutečnosti jsou více méně známy.

Předcházející úvahy naznačují, že se v tomto směru neudělalo prakticky nic. O odpovědnosti politiky v užším smyslu slova řeknu později. Odpovědnost intelektuálů a především reformních komunistických intelektuálů byla jiného druhu. Úkol, který před nimi stál, nesplnili. Neprojevíli dost intelektuální a mravní odvahy k tomu, aby si definitivně sejmuli brýle mámení. Kdyby dospěli

k poznání, dříve či později by se stalo součástí vědomí všech reformních sil a to by pak muselo průběh reformy podstatně ovlivnit. Rozhodně by nemohlo být takovou improvizací a zároveň tak *sebevědomě plakátovanou ideologickou inventurou*. Neměli však odvahu vyrovnat se s tím, že mnoho svých životních sil věnovali skvělé myšlence, která podle všeho mohla být ve skutečné skutečnosti (jejíž součástí je právě SSSR) prováděna jen špatně. Místo toho se rozhodli tuto také osobní nepříjemnost - zklamání napravit tím, že prokáží, že tuto věc přece jenom jde udělat dobře; chtěli to však dokázat *za každou cenu* a potvrdili ty nejhorší obavy: oprava špatného vede někdy ještě k horšímu. Bylo možné snad začít dělat všechno znovu. Pak by ale muselo být řečeno na adresu SSSR - bez vás, soudruzi! To se jim zdálo nejen troufalé, ale především zbytečné. A právě to byla ta osudová chyba, jejíž zdroj je v nechuti vidět celou pravdu: *socialismus* v duchu evropských *tradic je možný jen bez současného SSSR*, nebo není možný vůbec. Ba, nejspíše je možný, či, přesněji řečeno, myslitelný jen v kritické distanci či opozici (třebas nevytrubované do světa) vůči SSSR.

Nebylo možné čekat, že vedoucí soudruzi KSČ, včetně těch nových, tohle pochopí. Reformní komunisté-intelektuálové to měli vědět za ně, a protože měli obrovský vliv na vývoj událostí, bylo by to patrně stačilo. Mohli mnohé usměrnit: ke zdrženlivosti a nebo k rozhodné obraně země.

Biřák jednou řekl (zhruba): když už viděli, že se jim kontrarevoluce nepovede, rozhodli se poškodit socialismus alespoň tím, že vyprovokovali vojenský zásah, aby zdiskreditovali Sovětský svaz...

Když dnes pozoruji sebejistotu některých kdysi odpovědných a dnes vyloučených soudruhů, kteří vedou už jen soukromý život a nad to jenom spílají jako někdejší „reakcionáři“, nemohu se ubránit pokušení, abych v Biřákově interpretaci kontrarevoluce nehledal a nenašel zrnko možné pravdy: vždyť ve zřícené stavbě československého demokratického socialismu je *historická odpovědnost* československých komunistů už jakoby beze stop ztracená: tak rázně si počínali při opravě domu, který kdysi postavili sami a špatně, že jej při té opravě zbořili docela, přesněji řečeno: nechali zbořit.

Je to tak fantastická domněnka? Vraťme se na začátek mých úvah, ke Kunderovu zvláštnímu povznesení myslí nad evidentní skutečností porážky, k tomu, jak označuje srpnový týden za „nejšťastnější týden svého života“!

Srpnový zážitek byl skutečně silný a nebylo by spravedlivé podsouvat Kunderovi jako jedinou možnou pohnutku jeho euforie nějaký motiv herostratovský. V posledním týdnu srpna došlo k něčemu zcela mimořádnému, co nemocný organismus české společnosti musel prožít jako neskutečně krásný sen: po těch několik dní *přestalo platit dělení lidí* na komunisty a na „ty druhé“. Toto dělení předtím i potom platilo za zcela základní, vždy a všudypřítomné; i když ne vždy plně reflektované. Je to dělení, které traumaticky poznamenalo psychiku celého národa, který od té doby není s to hledat a tím spíše najít svou identitu. Z tohoto hlediska byl srpnový týden očistnou koupelí starých ran v atmosféře elementární lidské solidarity.

A tak se národ na podzim - sjednotil. Z vnějšího popudu však - tak, jako jej rozpoltila kdysi

„láska k Sovětskému svazu“, tak jej nyní sjednotila laciná a málo reflektovaná nechuť, ba spíše nenávisť k témuž Svazu... Dokonce i Češi a Slováci cítili spolu a na chvíli byly všechny staré resentimenty zasuty. Na chvíli! Český nacionalismus, tak vlašný již a vyšeptalý, obrodil se zprvu antisověťismem a pak už i animozitou ke Slovákům, kteří se v obsazené zemi začali zařizovat s menšími skrupulemi a s větší praktičností.

Jednota kolem čtyř politiků, kteří si důvěru po kapitulaci v Moskvě už nezasloužili, a *nacionalismus*, tklivý pohled do národní minulosti, to jsou sloupy podzimní vzdoropózy. Byli jsme uražení, hrdí - a opět plní iluzí.

Tklivý pohled do minulosti hledal v ní potvrzení, že nikdy nebylo jinak, že jinak ani být nemůže. Francouzský historik Ernest Denis (*Čechy po Bílé hoře*) stal se po mnoha desetiletích opět hojně čteným a citovaným autorem; zdálo se, že se všechno jen a jen opakuje. Slavné a truchlivé děje, totiž vznik samostatného státu (bylo mu 50 let...) a konec samostatného státu - Mnichov (bylo to právě třicet let ...) publicistika tehdy na podzim téměř současně evokovala. Novináři zevrubně zpovídali bývalé nejvyšší důstojníky, a tak vlastně poprvé od Mnichova se otevřeně diskutovalo o tom, zda jsme se tehdy měli či neměli bránit. Byla to diskuse hodně kontroverzní, skoro bojovná: alespoň o otázku boje vedl se jakýsi boj - právě poté, kdy zase jeden byl předem vzdán. Tak jsme si v pohledu na naši minulost přehrávali znovu klíčové děje - ne však už proto, abychom z nich načerpali sílu a odhodlání; jen o útěchu šlo. O zjištění, že jest cosi jako „český úděl“ a že proti němu jsme slabí.

Nacionalismus byl součtem všech těchto tíhnutí a dobových nálad. *Idea národní v zástupné funkci vystřídala* pro reformní komunisty - intelektuály *ideu socialismu*. Už se neříkalo „náš lid“, ba ani lid, ale - národ! Příznačná byla tato proměna terminologie u oficiálních dokumentů a projevů. Národní ideologie posrpnová byla pro svazáckou generaci něčím jako „restaurativní ideologii konstruktivního sebezapomenutí“, jak to v diskusi o „českém údělu“ učeně, ale případně napsal mladý brněnský kritik na adresu generace Kunderovy .

Nebyla to doba příznivá pro hledání pravdy. Chtělo se spíše útěchy a úlevy než poznání. Nebylo se pak co divit, že od samého počátku okupace byla politika vedení KSČ, odsouzená k potupné porážce, konec konců tolerována, ba i podporována nemalou částí aktivní veřejnosti. V každém případě sdělovací prostředky jen rozpačitě zpochybňovaly „realistickou“ taktiku, která byla pro všechny progresisty i osobně zhoubná. Všichni politici - hrdinové „pražského jara“ totiž systematicky pracovali na své politické likvidaci. Obětovali postupně jednoho svého soudruha za druhým a sdělovací prostředky jen občas vznášely - pochyby. Kde byl jejich předsrpnový radikalismus? Teď jej měly osvědčit - ale místo toho hájily pochybný symbol: „čtyřku“ - Svobodu, Dubčeka, Smrkovského a Černíka.

Posrpnových osm měsíců končí marazmem : světlo Palachovy oběti jej jen zvýrazňuje. Stále rozpačitější formulování výhrad k politice „čtyřky“ a heroizace ústupového boje tam, kde bylo třeba říci několik prostých pravd: třeba tu, že vojska nikdy neodejdou, a že celá Dubčekova racionalizace posrpnové politiky je tedy založena na klamu, nebo v nejlepším případě na sebeklamu. Že čistky budou a že je třeba se na ně připravit a dohodnout se na společném postupu

(třeba: nechat se vyhodit nebo odejít sami? Vybudovat předem cosi jako stranické podzemí či nikoliv?). Místo toho poťouchlé dvojsmysly a skrývačky na adresu Sovětů. A potom hokej! „Naši chlupci bojovali za nás za všechny!“ - doslova tak přece psaly noviny! Jistě tím bylo myšleno - za srpen! A lidé to tak také pochopili. A zvítězili jsme! Morálně, rozvahou (nenechat se vyprovokovat!), politicky a nyní i na poli sportovní cti a slávy - všude. Jen jsme přitom přišli o zbytky státní samostatnosti.

Reformní komunisté-intelektuálové byli čistkami postiženi téměř bez výjimek. Někteří dokonce odešli ze země. Teď měli vlastně poslední možnost prokázat, co všechno přece jen pochopili. Ale jejich osobní situace většinu z nich natolik absorbovala, že dlouho jen nařikali. Bylo to přinejmenším nevhodné, protože ještě jednou osvědčili krátkou paměť: vždyť se ocitli jen ve stejné, spíše však o poznání lepší situaci než byla ta, do které dostali po únoru 1948 desetitisíce svých odpůrců!

Jeich osudy byly a jsou - v rámci možností reálného socialismu celkem snesitelné. Procesů bylo málo a obtěžování policií v Československu vždycky bylo běžné - jen bylo zaměřeno proti jiným. Ze strany byli vyloučeni nespravedlivě jen za toho předpokladu, že nepochopili zhola nic. Byli pomlouváni a nemohli se veřejně bránit, ale s tím přece museli počítat předem! Tak se to vždycky dělalo a mnozí z nich to tak dělali sami - proti jiným. V různých politických prohlášeních a protestech soustřeďovali pozornost na okupaci země. Vojska k nám skutečně vstoupila, ale pro většinu lidí této země se tím mnoho nezměnilo. Pro tuto většinu tu byl Sovětský svaz už dávno: měl tu totiž svou KSČ.

Více promovaná politická vystoupení opozice se soustřeďovala na obhajobu reformních plánů. Ale to byly v té době už vesměs odbyté argumenty. Navázat v nějaké výhodnější situaci na myšlenky a děje „pražského jara“ - to byla a je patrně pošetilá naděje. Především nebylo a není reálné, že by se reformní komunisté mohli - nikoli jen jako jednotlivci - znovu dostat do strany, respektive do vedoucích funkcí. Reforma „shora“ nepřipadá proto v úvahu. Ani v roce 1968 o ni nešlo. A i kdyby připadala, je krajně nepravděpodobné, že by komunistická strana ještě jednou byla s takovou shovívavostí a snad i zbytkem důvěry připuštěna širokou veřejností (kdyby na ní záleželo) k dalšímu pokusu. Podniky komunistické strany už nikdy nebudou sledovány s důvěrou. Strana je přece jen zřejmě cosi příliš mocného, cosi, co i s jinak slušnými a rozumnými lidmi dokáže provést podivné věci...

Trvalo dlouho, než alespoň někteří bývalí komunisté, nyní kritikové režimu, pochopili, že navázat na rok 1968 nebude zřejmě už nikdy možné; také proto, že lidé stárnou, umírají, zapomíná se, svět se mění. Reformní komunisté, dosud fascinovaní „pražským jarem“, jsou už dnes něco jako legionáři za první Československé republiky. A jaro 1968 něco jako slavná bitva u Zborova...

Ti střízliví pochopili, že socialismus nebyl a není svázán pupeční šňůrou ani s Moskvou, ani s komunistickou ideologií, ani s komunistickou stranou a tedy ani s KSČ. Že jej - pochopitelně jinak - mají právo realizovat i jiné politické síly, jiní lidé, včetně kdysi diabolizovaných sociálních demokratů, podle jejich představ. Pochopili, že bude třeba překonat mystickou fixaci na SSSR do

té míry, aby jednou - podle situace - hledali eventuelní spojence i mezi těmi, kteří nejsou spojenci SSSR, ba i mezi jeho kritiky. Případně i mezi jeho ideologickými či mocenskými oponenty.

Pro intelektuály je však daleko aktuálnějším úkolem podrobit minulost prověřce nyní již opravdu nezaujaté kritiky. Vlastně se to mělo stát už dávno. Už je to přece deset let...

Co za tu dobu reformní intelektuálové promysleli? Co z toho spatřilo světlo světa?

Londonovo *Doznání* je neobyčejně cenné právě jako ilustrace základního nepochopení toho, oč šlo nejen v procesech, ale v padesátých letech vůbec. Souvislost svého vlastního procesu s nezákonnostmi namířenými proti „politickým nepřítelům“ Londonovi zcela uniká. Na druhé straně se autor nestylizuje do role méně naivního, než jakým tehdy byl, a to zasluhuje uznání.

Paměti Stanislava Budína jdou v tomto smyslu mnohem dál. Také kroutíme hlavou nad tím, jak je možné, že ještě i potom, když už mu přece muselo být dávno jasné... a nebylo. Autentičnost textu je nepochybná, stylizace žádná, a proto patří tyto paměti k tomu nejlepšímu, co bylo vystřízlivělým komunistou napsáno.

Ostrého kniha o „pražském jaru“ *Československý problém* (Index, Kolín n. Rýnem) nese rysy úspěchanosti a malého časového odstupu. Překvapuje, jak zbytečně mnoho místa věnuje autor polemice se srpnovými vítězi a jejich pražskými přísluhovači. Koho chtěl přesvědčit? Řada myšlenek je však neobyčejně inspirující a schopnost zobecnění v širších souvislostech českých dějin je nemalým přínosem. Nicméně jde o přílišnou apologetiku reformátorů - přes ne jeden ostrý kritický šleh.

Ve sborníku „Systémové změny“ (Index, Kolín n. Rýnem) se řada bývalých reformních komunistů pokusila z různých aspektů interpretovat s větším či menším zdarem myšlenky a praxi reformy. Zdá se, že nejlépe splnili svůj úkol Alexej Kusák a Adolf Müller, do značné míry i Zdeněk Rejzlar a Jiří Pelikán.

Texty Ivana Svitáka zůstanou provždy jen stimulující provokací. Jsou programově deziluzivní, plné efektních aforismů - ne jednou za cenu povrchního radikalismu. Jako myšlenkové projímadlo zastydlým a sentimentálním reformistům je lze vřele doporučit. Politiku s jeho návody dělat asi nelze.

O práci Zdeňka Mlynáře řeknu něco ve třetí kapitole.

Nezbývá než konstatovat, že relativně nejvíce pravdy o roce 1968 je zatím obsaženo ve výpovědích nekomunistů. Někteří z nich vystoupili ještě v roce 1969 a to muselo ovlivnit způsob, jakým o svých tématech psali. Za nejpozoruhodnější analýzy pokládám úvahy Emanuela Mandlera (v *Tváři*), různé texty Václava Havla, článek Jaroslava Stříteckého (v *Hostu do domu*) a pak už produkci emigrační: na prvním místě studie Erazima Koháka, především jeho část knihy *Na vlastní kůži* a nejnovější knihu *Národ v nás*. K poznání fakt i k pochopení „pražského jara“ přispěl také čtvrtletník *Svědectví* a práce Pavla Tigrida. Bez tohoto měsíčníku by dnes celá řada skutečností nebyla vůbec širší veřejnost známa.

Bylo by nad naše síly hodnotit přínos i všech dalších periodik. Nelze však vynechat Pelikánovy *Listy*, které si říkají „Časopis československé socialistické opozice“. Sehrály neobyčejně významnou roli, jejich čtenářská obec je velmi široká a poptávka po nich stále

neukojitelná. Nicméně nelze nekonstatovat přece jen jistou těžko pochopitelnou opatrnost; zejména nechut' pouštět se do polemik, poněkud křečovitou vůli nevzdávat se naděje na nějaké pokračování reformních snah v duchu „pražského jara“ za jiných podmínek, jistou uzavřenost vůči vyloženě nekomunistickým stanoviskům a zbytečnou, často jen a jen trapnou škodolibost, pokud jde o marasmus současného režimu.

Symptomem alespoň dílčího pochopení kořenů nezdaru reformy je účast bývalých komunistů v hnutí „Charta 77“. Jakkoli nebyla „Charta 77“ jimi inspirována, tvoří značnou část signatářů a jejich podíl na činnosti hnutí je nemalý. Zde poprvé - s výjimkou některých odbojářských episod během války - bylo totální rozpolcení národa alespoň na malém vzorku populace překlenuto, a to ve ztížených podmínkách elementárního ohrožení. Zde poprvé vstoupili do politické arény především *občané* Československa; poprvé společně a zatím „rovnoprávně“ nesou veškerá rizika vedle „těch druhých“ i - komunisté.

Dokáží občané - bývalí komunisté konstruktivně spolupracovat s představiteli jiných politických a světonázorových východisek? Dokáží být skutečně tolerantní? Soudím, že bych se neměl s kladnou odpovědí ukvapovat. Něco jiného je podpis pod společným prohlášením, a něco docela jiného je smířit se s postavením nikoli vedoucí síly ve vnitřních kontroverzích a v konfliktech uvnitř Charty. Ale musím položit ještě vážnější otázku, přiznat se k jedné zásadnější pochybnosti: dokáží bývalí komunisté, přivyklí na mocenský monopol, dokáží nebýt vůči moci, která se nyní umí obejít i bez nich, jen monomanickou, negativistickou reakcí? Dokáží myslet a pracovat pozitivně i v dnešní mizérii? Nebo se budou domnívat, že všechno, co činí mizérii snesitelnější, slouží moci, a je tedy nakonec obráceno proti nim? Pochopí konečně, že mocenský přístup ke společenským problémům je jen jedním z možných? Že v dobách stability je neúčinnějším prostředkem proti mizérii úsilí namířené proti všeobecné zaostalosti? Že to nejsou jen cizí tanky, které mají na svědomí všeobecnou devaluaci hodnot, profesionální etiky a i té nejposlednější lidské slušnosti?

Neučiní bývalí komunisté z Charty - v paradoxní spolupráci se svými neúnavnými levicovými oponenty - stranu svého druhu, stranu s aparátíky, kteří nejdříve svou horlivostí a agilností a pak eventuelně i drobnými či většími kabinetními manipulacemi a intrikami způsobí pokles zájmu ostatních signatářů o osud Charty a pak tohoto poklesu využijí pro své vlastní skupinové cíle?

Nevím, nemám však nejmenší jistotu, že se tito lidé dokáží zcela vzepřít tíze tradic svého hnutí. Aparátnictví není kupříkladu vázáno na aparáty fungující strany u moci. Je to spíše životní postoj, který je motivován zásadní nedůvěrou v ostatní, projevuje se intrikařením a není zpravidla schopen cokoli pozitivního vytvářet, protože všechno kolem sebe vidí prismaťem moci: té, kterou kdysi aparátník měl, i té, kterou nyní bohužel nemá, kterou zato mají oni. To by ovšem znamenalo konec Charty 77.